

STENARBETARE

En utställning om stennäringen i Bohuslän

Stiftelsen läns museet i Göteborgs och Bohus län, som startade sin verksamhet 1977, kunde redan under sitt första år, tack vare anslag från Landstingets kulturnämnd, påbörja materialinsamling till basutställningar i ett läns museum som enligt målsättningen skall stå färdigt i Uddevalla inom närmaste femårsperioden. Såväl för kulturnämnden som för läns museet har det syntts viktigt att omgående ta itu med dokumentation av specifika bohuslänska, tyvärr till synes försvinnande näringar, inom det större projektet "Bohusläns samhälls- och näringsliv". Samarbete etablerades med Etnologiska avdelningen vid Göteborgs universitet. Här hade man två etnologistuderande, Ulf Andersson och Mats Sjölin, som var hågade att med projektledaren amanuensen Rolf Danielsson vid läns museet gå i gång med årets uppgift, dokumentation i fältet av stenindustrin i Bohuslän.

Sedan denna dokumentation under 1977 slutförts, syntes det läns museet viktigt att snarast i en utställning få visa i varje fall några av de vunna resultaten. Också härför visade Landstingets kulturnämnd förståelse och beviljade ett extra anslag utöver budgeterade utställningsmedel. Ledare för arbetet med utställningen har varit amanuensen Lars B. Andersson vid läns museet och som medhjälpare har han haft de ovannämnda etnologerna Ulf Andersson och Mats Sjölin.

Genom en särskild överenskommelse mellan Landstingets kulturnämnd och konstnären Peder Josefsson kunde denne på ett tidigt stadium knytas till stenindustridokumentationen. Hans bilder av stenarbetarens arbete och liv berikar och sätter färg på utställningen.

Eftersom utställningen främst är en bildutställning har det syntts angeläget att denna åtföljs av en skrift, den föreliggande, som berättar en del väsentliga saker om stenarbetaren i Bohuslän. Ett tack till dem som här ställt upp!

Å läns musei vägnar
Åke Fredsjö

Innehåll

Stenhuggaryrket genom tiderna	3
Rapport från Krokstrand	6
Arbetarbostäder inom stenindustrin	10
Lysekils-Kuriren	13
Begynnande arbetarkamp	17
Det sjöngs till seger	20
Syndikalismen och stenhuggarna	21
Hitlerstenen	22

Stenhuggaryrket genom tiderna

Ofta kallades stenhuggarna "bergets fria söner", och det med rätta. De hade ett fritt yrke och kunde i regel själva bestämma både sin arbetsplats och arbetstakten, men måste i stället finna sig i att förtjänsten var både knapp och osäker.

I de trakter där det funnits lösa bergarter har stenhuggaryrket utövats i flera hundra år, men i Bohuslän är det ett jämförelsevis ungt yrke. Det var nämligen först i mitten av 1800-talet som man började bryta den hårda graniten och detta krävde en helt annan teknik än tidigare, då kalksten och andra lösa bergarter användes som byggnadsmaterial.

När man började bryta granit i Bohuslän var det fråga om blocksten till kajer, kanaler och slussar. Senare beställdes sten till husbyggen och kantsten till gatu- och vägbyggnader samt gatsten i olika dimensioner. Granit kom också att användas till gravvårdar och monument.

De första stenbrotten öppnades på Malmön, men ortsborna kunde inte hugga sten. Det var ju ett nytt yrke.

Det kom många stenhuggare från Blekinge, där granit bröts redan på 1700-talet till befästningar i Karlskrona. I mitten av 1800-talet högs stora kvantiteter gatsten i Blekinge till tyska beställare. Då inkallades något hundratal bayerska och italienska stenhuggare för att man skulle få tillgång till yrkesarbetare. Dessa lärde blekingarna det svåra yrket. En stor del av de blekingska gatstenshuggarna flyttade senare till Bohuslän, där graniten är mera lättarbetad, och lärde då bohuslänningarna att hugga sten. Senare gick yrket ofta i arv från far till son och många pojkar började i 13–14 års-åldern att hugga kilhål för sin far eller annan äldre släkting. När de fått mejselvana fick de lära sig att ta ut berg och bearbeta ämnena.

När man talar om den bohuslänska stenindustrin måste man ha klart för sig att beteckningen industri har en annan innebörd än den man oftast lägger i detta ord, nämligen att arbetsproceduren sker genom förädling och bearbetning i en fabriksanläggning, dit råvaran föres. Stenindustrin var

under många år en kombination av råvaruframställning och bearbetning på brytningsplatsen. Bearbetning i fabriksliknande anläggningar hörde till undantagen fram till andra världskriget, då man började såga graniten till plattor för fasadbeklädnad och till gravsten m m. Dessa arbetsmetoder krävde fabriksbyggnader, men den övervägande delen av gat- och kantsten har alltid huggits under bar himmel. I bästa fall hade stenhuggaren en skärm av bräder och säckväv, som gav lä för vinden. Mot regn och annat oväder fanns ej skydd. På senare år har dock stenhuggeriidkarna förbättrat dessa skydd mot oväder.

Redan från stenindustrins början skilde man mellan tillverkning av storsten och gatsten. I Hunnebostrand och trakten däromkring är graniten mestadels grovkornig och lämpar sig därför bäst till storstenstillverkning d v s kaj- och byggnadssten samt kantsten. Under slutet av 1800- och början av 1900-talet utvecklades där en skicklig arbetarstam och deras arbete kan mest liknas vid konsthantverk. På de

flesta andra platser inom Bohusläns granitområde är graniten mest finkornig med stark klyv. Sådan sten passar bäst för tillverkning av gatsten och vissa slag av kantsten.

Under många år uttogs den mesta stenen i småbrott, där en eller ett par stenhuggare arbetade tillsammans. Bearbetningen skedde oftast på samma plats. Det första stenbrottet öppnades vid sekelskiftet på Malmön, men brytning i småbrott var vanligare än i storbrott ungefär fram till andra världskriget. Den ringa brytning som nu sker, bedrivs i storbrott. I ett sådant är arbetet specialiserat på så sätt att uttagning av blocken utföres av brottarbetare under ledning av en förman, men bearbetning av ämnena handhas av stenhuggare och stensågare m.fl.

I stenindustrins begynnelse, när storstenstillverkningen dominerade, fick stenhuggarna finna sig i den betalning som arbetsgivaren ansåg skälig. Ofta var det ont om arbete och ackordsättningen var låg. Byggnadssten och liknande högs efter ritning allteftersom beställningar kom in till företagarna. Att arbeta på lager med förhoppning om senare leverans var därför omöjlig. Om beställningar uteblev uppkom av denna anledning ge-

nast arbetslöshet.

Tekniska hjälpmedel saknades, om man undantar stenhuggarens egna handverktyg, såsom mejslar, borr, hammare, slägga och liknande. Arbetet var därför orationellt och slit-samt. Det första hjälpmedel som stenhuggeriföretagen anskaffade var domkrafter för kantring och lyftning av de tunga blocken. Om man ser de söndersprängda bergen t ex i trakten av Hunnebostrand förvånas man av den oerhörda miljöförstöring som ägde rum under den tid, då graniten bröts i småbrott. Förklaringen är att det ofta var stora stenar till slussar och kajer som skulle huggas. Då tvingades stenhuggaren ofta att i brist på tekniska hjälpmedel uppsöka en ny obruten bergspall för att lätt kunna få ut en sten i den storlek som den erhållna ritningen utvisade. Efter 1910 började stenföretagarna att tillhandahålla sina arbetare lyftkranar, som vevades för hand. Dessa uppsattes i småbrotten för att betjäna ett par man och underlättade framtagning och lyftning av stenen.

För att komma till rätta med lönefrågorna fann stenhuggarna snart att de måste uppträda i grupp d v s organisera sig i fackföreningar. Den första stenhuggerifackföreningen bildades i

mitten av 1890-talet och därefter tillkom en mängd fackföreningar runt om i Bohuslän.

När man läser de gulnade fackföreningsprotokollen, skrivna med valkiga händer, finner man att det till en början var svårt att skaffa möteslokaler. I Hunnebostrand t ex lyckades man så småningom att få hyra ortens godtemplarlocal och den 3 mars 1896 bildade en grupp unga stenhuggare Hunnebostrands stenhuggeriarbetareförening. Den första uppgiften var att vinna medlemmar, men detta var inte så lätt då den nya föreningen betraktades som en socialistisk rörelse och den sågs inte med blida ögon av alla. Pionjärerna var dock energiska och efter ett år fanns ett 50-tal medlemmar. Efter ytterligare ett år var medlemsantalet 300.

På andra platser finner man liknande problem. I Hovenäset t ex samlades samtliga storstenhuggare, 16 till antalet, den 17 september 1897 och bildade Nässets storstenhuggerifackförening, som genast anslöts till Skandinaviska Stenhuggeriförbundet. En förvånande aktivitet utvecklades och de första åren hölls 20—30 möten årligen. En mängd frågor behandlades och det förefaller som om mötena hölls ibland under bar himmel i brist på möteslocal. Så småningom inköptes ett magasin för 250 kronor och där hölls fackföreningsmötena fram till 1913, då man byggde Folkets Hus.

Man frapperas av att fackföreningen i Hovenäset hade så lite pengar att röra sig med. Inträdesavgiften sattes vid starten så lågt som 50 öre, men höjdes snart till 10 kronor, och kvartalsavgiften bestämdes till 1 krona. Senare ändrades denna löpande avgift till 60 öre per månad. Med tiden höjdes naturligtvis fackföreningsavgifterna. Trots att det från början var mycket låga avgifter hade många svårt att betala och vid sjukdom m m befriades flera medlemmar.

Ett av de centrala problemen var att övertyga vissa stenhuggare att ansluta sig till fackföreningen. Mycken övertalning fordrades och gång på gång utsågs kommittéer som skulle uppsöka kamraterna och uppmana dem att ansluta sig eller att inbetala avgifterna. Vid ett tillfälle 1899 avböjde en ung stenhuggare att ingå i fackföreningen med motivering att han "ville ej förrän han blivit konfirmerad för att undvika trakasserier med prästen." Det förefaller dock som detta var svepskäl, ty då frå-

gan ånyo behandlades ett halvår senare uppmanades han att inbetala anslutningsavgiften, vilket han vägrat. Om han inte betalade skulle fackföreningen "vidtaga kraftåtgärder". Efter ytterligare övertalning erlade han avgiften.

Omkring sekelskiftet och tiden där-efter höggs byggnadssten i både Hunnebostrand och Hovenäset, vilket tillgick så att stenhuggaren fick en ritning med stenens utseende, dimensioner och åsatt ackordspris enligt gällande tariff. Detta föranledde ofta tvister beroende på olika tolkningar av avtalet. De båda fackföreningarna tillsatte därför var för sig räknekommittéer bestående av ett par räknekunniga stenhuggare, som på kvällarna träffades och kontrollerade de på ritningarna utsatta priserna. Därvid fann man ofta felräkningar eller att avtalet tolkats till stenhuggarens nackdel, vilket tillrättades.

Den mest diskuterade frågan var helt naturligt lönefrågan. Allt arbete utfördes på ackord enligt regionala avtal, men ackordspriserna var låga och önskemål framkom ideligen om högre betalning. Då nya stensorter skulle börja huggas tvistade man ofta om ackordsbeloppen och stenhuggeriidkarna var i regel återhållsamma med betalningen. Stenhuggarna kände sig underlägsna, särskilt under fackföreningens första verksamhetsår och i flera protokoll från sammanträdena med Näsets storstenhuggarefackförening beslutades att framföra önskemål till "Herrar Principaler", men denna underdånighet upphörde rätt snart. Kraven framfördes senare med eftertryck och när en förman vid något tillfälle ej godkände huggen sten, uppträdde fackföreningen med stor bestämdhet. Stenen blev också godkänd.

Då fackföreningen på Näset bildades fanns inga bestämmelser om arbetstidens längd. Vid ett av de första mötena föreslog en medlem att de borde komma överens om att alla stenhuggare skulle ha lika lång arbetstid. Frågan behandlades vid flera möten och föranledde ingående diskussioner. Ett förslag var att införa åtta timmars arbetsdag, ett annat att i stället maximera månadsförtjänsten. Så småningom enades man om att arbeta 10 timmar per dag, från kl 7 fm till 7 em med tre matraster. För att betona att det inte förelåg arbetsplikt under denna tid och för att stenhuggarna skulle ha frihet att ta raster, när de önskade, fattades den 7 april 1899 följande beslut: "Arbetstiden kom även på dag-

ordningen och beslöts börja kl 7 fm och sluta 7 em samt äta och sova hela dagen om så önskades och arbeta när man för gott finner".

Man måste komma ihåg att att stenhuggningen utfördes på ackord och att någon minimiförtjänst inte fanns. För att kunna existera och försörja familj gällde det verkligen att inte ligga på latsidan. Därför var det vanligt att arbetet höst och vinter utfördes vid ljuset av en liten fotogenlampa ute i brotten. Vid ett av fackföreningsmötena föreslogs att man inte skulle arbeta vid lyktljus, men majoriteten ansåg att detta inte var genomförbart. Orsaken antecknades inte, men det är helt klart att man inte kunde inskränka arbetstiden på grund av de låga förtjänsterna.

Kraven på precision inom stor- och finstensindustrin var mycket stora, om man betänker att det gällde att ur ett stenblock, som bröts i urberget, hugga till en trappsten eller liknande. Högsta tillåtna avvikelse från på ritningen utsatt mått var för en sådan sten 5 mm. Ännu högre krav var det vid tillverkning av stenvalsar, som användes vid papperstillverkning. De var i regel 7 meter långa med en diameter av 60 cm, och det tog omkring en månad att hugga till en sådan vals. Det var ett verkligt precisionsarbete och tillåten måttolerans var endast 1,5 mm. Om stenhuggaren på grund av otur eller fel i stenen misslyckades med arbetet så att valsen inte var användbar, utbetalades ingen lön. Stenhuggaren fick inte ens betalning för de verktyg han använt eller kostnaderna för smide m m. Efter långvariga diskussioner vid avtalsförhandlingarna lyckades det fackföreningen i Hunnebostrand att på 1950-talet få arbetsgivaren att gå med på att dela riskerna och utbetala del av ackordspriset. Senare överenskoms att stenhuggaren skulle få timlön, om stenen ej kunde godkännas av skäl, som ovan relaterats.

Gatstenshuggaren hade ett verkligt fritt yrke och bestämde i stort sett själv sin arbetsplats. Stenhuggeriföretagen arrenderade i regel bergområden av bönderna och där skulle brytning ske, men stenhuggaren bestämde själv i vilket bergsparti han skulle arbeta. För honom gällde det att få lätthuggen granit och det var en stor konst att "ta ut berg". Ofta gick en eller ett par stenhuggare ut i berget någon söndag och hade med sig en slägga. Först valde man ut en plats, där berget såg ut

att bestå av avverkningsbar granit. Genom att slå lätta slag på ytan med släggan kunde en van stenhuggare av klangen höra om "berget låg på" d v s om graniten låg i avverkningsbara skikt med lagom tjocklek så att brytning kunde ske med framgång. Så satte han i gång med att borra och sprängning kunde börja. I regel höll man sig i närheten av redan upptagna brott så att företaget lätt kunde bygga körväg fram till det nya brottet. Körning av stenen till lastplats hade den jordägande bonden i regel tillförsäkrat sig vid upplåtande av brytningsrätten. Den mesta gatstenen gick på export.

På grund av att huvuddelen av huggen gat- och kantsten exporterades uppkom långa perioder av allvarliga störningar i produktionen, som medförde långa arbetslöshetsperioder för stenhuggarna. Första gången var under första världskriget 1914—1918. I förhoppningen att kriget skulle bli kortvarigt högg bolagen gatsten "på lager" och förbrukade på så sätt stora delar av sitt rörelsekapital, men kriget drog ut på tiden och produktionsinskränkningar måste företagas. Staten trädde visserligen in med stödköp, s k statsbeställningar, men följderna blev ändå både avskedanden och inkomstminskningar för stenhuggarna.

Efter kriget var det några goda år på 1920-talet och gatsten producerades som aldrig förr, men den internationella ekonomiska krisen på 1930-talet drabbade stenindustrin särskilt hårt. Följden blev massavskedanden och de som fick stanna i yrket måste underkasta sig inkomstbegränsningar. En familjeförsörjare förtjänade inte mera än 100—125 kronor per månad. Även denna gång högg man sten, speciellt smågatsten s k knott, som staten köpte och lagrade på olika platser i Bohuslän. Även nödhjälpsarbeten ordnades. Exempelvis byggdes åren 1931—1935 Sotenkanalen, där ett par hundra man sysselsattes. Förtjänsten var visserligen låg, men stenhuggarna från Sotenäs behövde inte lämna hemtrakterna och arbetsplatsen ansågs rätt trivsamt, vilket delvis berodde på att de sysselsattes med stenarbete, som var deras yrke. Emellertid övergick allt flera stenhuggare till andra yrken och flyttade till orter, där det fanns industrier med jämnare sysselsättning än inom stenindustrin. Rekryteringen till stenhuggeryrket upphörde efter hand och nu sysselsattes i Bohuslän endast något hundratals man.

Å. G. Forsström

Rapport från Krokstrand

Våren 1977

De sex sista stenhuggarna arbetar den sista arbetsveckan för Kullgrens stenhuggeri i Krokstrand. Stenindustrin är inte lönsam längre så företaget ska lägga ned verksamheten. Stenhuggarna står i sina hytter på planen och hugger kantsten — sten till trottoarkanter. Vad tänker dom på när dom står där och tuktar stenblock på stenblock? Det verkar så monotont att stå där i hytten och hugga kantsten dag efter dag. Kantsten som ingen vill köpa därför att den är för dyr. Kunderna har övergått till att köpa den billigare men mindre slitstarka cementstenen, t o m kommunerna i det bohuslänska granitområdet köper cementsten framför granit.

En av stenhuggarna är över sjuttio år, men han arbetar ändå. Han säger att han inte kan sluta. Kroppen verkar stark under blåkläderna när han välter in blocken i hytten med bara ett spett till hjälp. Handslägga och mejslar behandlar han skickligt. Han har ju arbetat som stenhuggare i hela sitt liv. Det är fascinerande att se hur han handskas med det hårda berget. Den hårda graniten som alltid har utmanat honom. För honom är stenen ett levande material som han väl känner till.

Han vet hur varje sten skall kilas för att den skall spricka exakt så som han vill. Hans kunskap finns inte i bokform.

Stenhuggarnas hytter är placerade tätt intill varandra i längor av trä med plåttak. Alla hytterna ser likadana ut och är omkring 3 x 3 meter. De har två öppna sidor, men den ena sidan kan stängas till med en tältduk. Hytterna skyddar mot regn och blåst men knappast mot kyla. Kylan — den får stenhuggarna finna sig i. Vinden blåser bort det värsta stendamm och skyddar därmed till en del mot silikosen, men om det är stiltje så får de i sig stora mängder stendamm, så silikosen — den får stenhuggarna också finna sig i!

Lite längre ner i hyttlängan håller en annan stenhuggare på att borra kilhål med tryckluftsborr, för att kunna kila ut en lämplig bit som han sedan kan bearbeta för hand. Det dammar omkring honom trots att borrar-maskinen är försedd med en dammsugaranordning. Han påstår själv att dammsugaren fungerar dåligt och att den är otymplig och hindrar arbetet. Resultatet blir att många stenhuggare inte bryr sig om att använda dammsugare när de borrar.

Maskinerna och verktygen som han använder är av "modell ä". Mejslar och järn ser likadana ut som för femtio år sedan, förutom att de har fått en kärna av coromant. Tryckluftsborrarna är från femtiotalet. Tillverkarna anser det inte vara någon ide att utveckla maskinerna ytterligare, för stenindustrin skall ju dö!

När han kilat färdigt blocket välter han in blocket i hytten. I hytten finns en grop och tvärsöver ligger två stockar. Han välter över blocket på stockarna och placerar sig själv i gropen för att bearbeta biten med kantjärnet. Slagen håller jämn takt.

Invid ena ändan av hyttlängan ligger smedjan som är inrymd i en barack. Smeden kommer också att drabbas av nedläggningen. Något nytt arbete tror han sig inte finna. Det finns inga jobb i norra Bohuslän! Han tycker det skall bli skönt att slippa resorna till och från arbetet eftersom han åker moped. Han bor några mil ifrån Krokstrand. De andra arbetarna som bor utanför

Krokstrand hämtas och körs hem av förmannen i bolagets skåpbil.

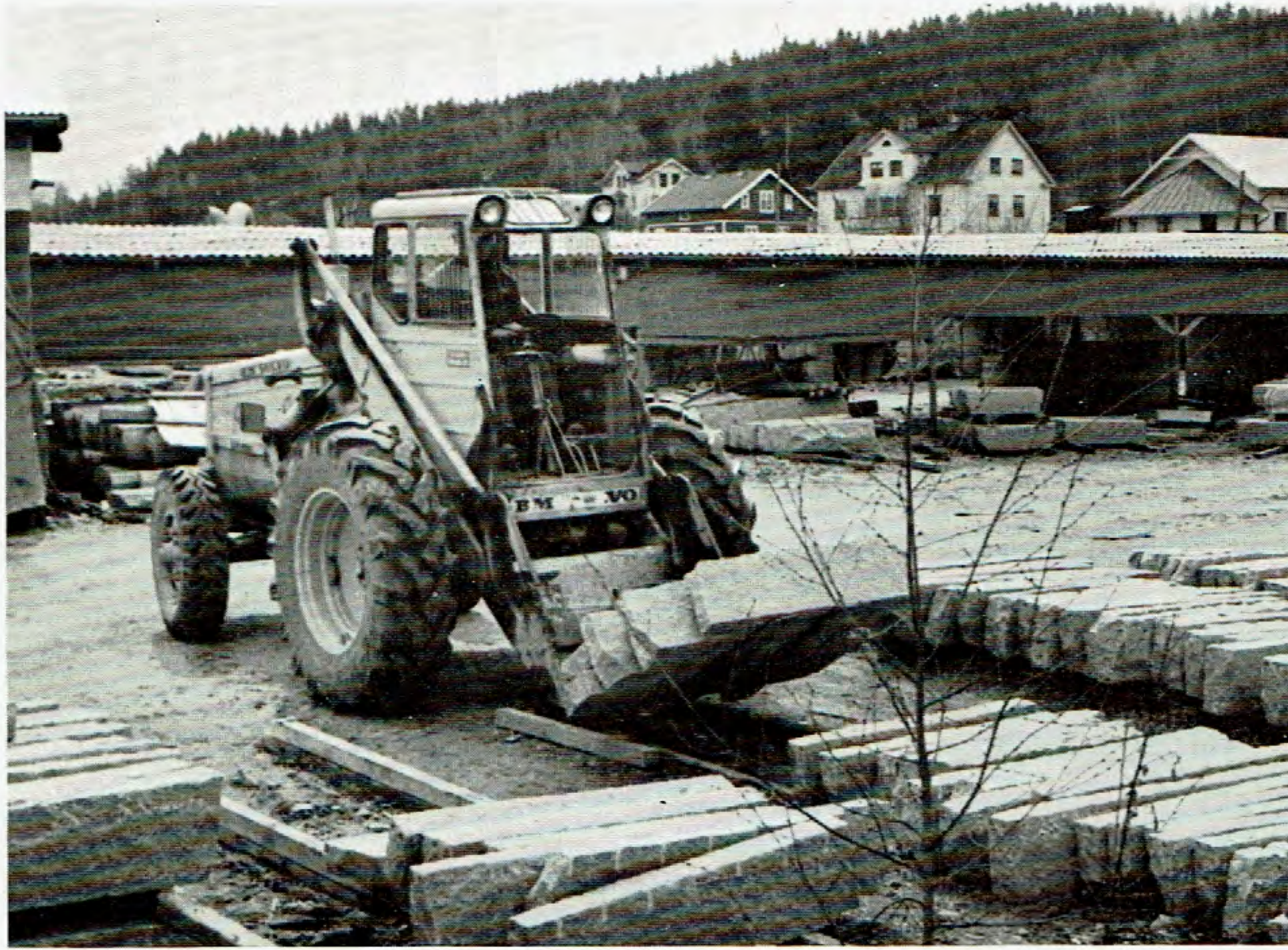
Förr tillbringade smeden hela dagen framför härden och städet. Idag ser arbetsdagen annorlunda ut. Eftersom mejslarna har en coromantkärna så behöver de inte härdas utan smeden slipar dem vassa. Det är många kantjärn, borrar, rits- och pikmejslar som måste slipas varje dag. En stenhuggare använder åtminstone ett dussin mejslar och borrar om dan.

Stenbrottet som kallas för Lia ligger några hundra meter väster om stenhuggeriet. De som arbetar där kan allt om berget, dess struktur och växlingar. Att ta ut berg innebär en mängd arbetsmoment: att se på berget, att bedöma dess kvalitet, att spränga ut större block som sedan skall kilas på flera olika håll. Att vara expert på sprängning är en nödvändighet för att kunna arbeta i ett rationellt drivet storbrott. Det är stora valkiga händer som fattar om borrar-maskinen för att borra hål för krutladdningen. Ansiktet har den där bruna färgen som man bara får när man arbetar utomhus året om. Det döljer många års samlade kunskaper om bergets olika egenskaper.

I brottet arbetar tre karlar. De kallas dagsverkare och har timlön till skillnad från stenhuggarna som har ackordsbaserad lön. Två av dem tar ut den sten som sedan skall bearbetas av sten-

huggarna. Den tredje kör hjullastaren med vars hjälp han fraktar ned råblocken till planen. Sprängningen kan betyda flera dagars arbete för dem utan att de får ut ett enda användbart block. Allt blir skrotsten.

Raden av misslyckade sprängningar och summan av all skrotsten kan betecknas som slöseri med resurser. Detta synsätt tycks företagen ha haft eftersom de anammade den i USA uppfunna jetbränningsmetoden. Jetbränning är ett måste idag för att göra driften i ett stenbrott lönsam. Genom att "skära ut" berg minskas antalet sprängningar och mängden skrotsten.

De som arbetar i stenbrottet med jetbränningen upplever arbetet som psykiskt påfrestande. Den som har arbetat med brännröret åtta timmar en dag har svårt att få stopp på "konserten" som fortsätter att dåna i huvudet efter arbetsdagens slut.

På kajen som ligger i direkt anslutning till planen, ligger gammal gatsten — knott — som aldrig har blivit levererad. Målningarna på berghällarna vittnar om alla de fartyg som lagt till där för att fyllas med grå granit. Destinationsorterna var otaliga, både inom och utom landet. På den tiden var kajen full med sten — gatsten. Stenarbetarna stod i långa kedjor vid lastningen och stenen räcktes från man till man, slängdes i en "kass" som lyftes ombord på skutor och ångfartyg med hjälp av en ångkran. Var det bråttom med lastningen så hjälpte även kvinnor och barn till.

Krokstrand har konkurrerat med

Bohus-Malmön och Rixö om att vara den största stenindustriorten i Bohuslän. Det är inte svårt att föreställa sig det liv och den rörelse som varit förr i tiden. Idag är både kassen och kranen sönderrostade. Transporterna sker inte sjövägen längre, förutom den av skrotsten som fraktas på pråm till danska och holländska kaj- och hamnanläggningar. Langarkedjorna har ersatts av en hjullastare som smidigt lyfter upp kantstenen på lastbilsflaken. Stenen exporteras inte i samma utsträckning som förr. Det är de svenska kommunerna som är de största kunderna idag, men även de har fått upp ögonen för cementstenen som är mycket billigare (läs sämre!). Cementstentillverkarna kan hålla lägre priser eftersom cementindustrin är subventionerad av staten.

När man talar om stenindustrin i Krokstrand så är det detsamma som att tala om samhället Krokstrand, för några alternativa utkomstmöjligheter finns inte där. Hela samhället står och faller med stenindustrin.

Samhället är beläget i en dalgång mellan väldiga granitbildningar med gapande hål efter nedlagda stenbrott. Så gott som allt "berg i dagen" är sargat av stenarbetarnas verktyg. Brotten i den finkorniga graniten representerade arbete och framtidstro ännu under sextioalet.

Bebyggelsen är koncentrerad kring och delas av en liten bäck. Södra delen är "norskt territorium". Det norska företaget Beer & Co ägde nästan all marken och stenbrotten där. Beer lät

uppföra arbetarbostäder efter modellen "masslogi". Både exteriör och interiör skvallrar om norska impulser — ett rum och halvt kök där köket delades av två familjer.

Under Krokstrands glansdagar var barackerna överfyllda med människor. De som inte kunde hysas in i lägenheterna fick bo på vinden. Den siste hyresgästen flyttade ut från en av barackerna på sextioalet.

Idag står barackerna tomma. Den grå färgen flagnar från väggarna. Alldeles bredvid ligger några röda uthuslängor. I en av dem är tvättstugan inrymd. De stora kopparkittlarna som har kokat upp tvätt i decennier är borta. Trappstenen till tvättstugan är huggen i granit. Den är nedsliten i ena hörnet efter alla traskor som har trampat och sparkat av snön mot den.

Strax intill ligger en öde fotbollsplan med en läktare som krokstrandsborna själva har byggt i huggen granit. Anläggningen har varit hemmaplan för ett av Bohuslans bästa fotbollslag — stenhuggarlaget ifrån Krokstrand.

Någon kilometer väster om Krokstrand ligger kapellet, byggt i trä. På kyrkogården står rader av polerade granitgravstenar. På några ställen bryts raderna av grovhuggna gravstenar som vittnar om en annan religiös tradition än den svenska. Det är portugisernas gravstenar.

Från kyrkogården leder vägen ned mot kärnan av samhället och fortsätter upp mot norra Krokstrand — Björneröd. Nere i kärnan vid Idefjorden ligger Kullgrens stenhuggeri. Där på "svensksidan" är husen av villatyp.

Vid genomfartsvägen ligger den tomma konsumbutiken. Lite längre bort, Folkets Hus. Det är en pampig byggnad — tillbyggd i etapper — detta visar på ett stort medlemsantal i både folkets husrörelsen och arbetarrörelsen.

Mitt på dagen har stenhuggarna en halvtimmes lunchrast. Den medhavda lunchen äter dom i en relativt nybyggd barack där det finns kokmöjligheter och även möjligheter att tvätta sig. Det är ingen som använder kokplattan, kaffet håller sig varmt i termosen. Alla har sina bestämda platser. De pratar inte mycket med varandra. De sitter alla i samma båt. Snart skall dom sluta för gott, de sex sista!

Annat var det förr. När stenindustrin blomstrade i Krokstrand under tjugotalet så myllrade det av stenhuggare där. Det fanns mellan femtonhundra och tvåtusen människor där på den tiden som högg sten! Det fanns och finns inga andra arbetstillfällen. Då fanns det flera affärer, både bagerier och livsmedelsbutiker. Det fanns ett fungerande Folkets Hus. Nu är det bara prästen som är där någon enstaka gång. Kommunikationerna till Halden och Strömstad var täta, men nu är linjerna nedlagda.

Det är ingen bitter stämning i lunchrummet, utan man accepterar verkligheten som den är — det lönar sig inte att driva en stenindustri idag. De sex sista är inga ungdomar. Det är svårt att rekrytera ungdomar till stenindustrin. De anser det vara ett alldeles för hårt yrke. Att handskas med material som sten och järn kalla vinterdagar då termometern sjunker till tio minusgrader gör inte stenhuggaryrket mer attrak-

tivt. Systemet med ackordslöner medför att det är svårt att stanna hemma från arbetet om vintern blir lång och kall.

Utanför Folkets Hus står några män och pratar. Som vanligt så står de där och väntar på posten. De har gott om tid. Hammarslagen hörs ditbort, till Folkets Hus. De hörs över hela sam-

hället. Männerna hör slagen utan att lyssna på dem. Men om slagen skulle upphöra skulle de genast märka det. Hammarslagen är en del av deras verklighet, en nödvändighet för stenarbetarnas existens. I väntan på postbilen pratar de om allt möjligt — de umgås. Lantbrevbäraren anländer med posten. Det är pensionsutbetalning och därför kommer postbilen två timmar senare än vanligt.

I gavelfönstret på andra våningen i Folkets Hus hänger det gardiner. Där bor en portugis som kom til Krokstrand i början av sextiotalet. Han hugger sten precis som de andra. Den portugisiska arbetskraften importerades till Krokstrand därför att bolaget inte fick tag på svenska stenhuggare under den tillfälliga konjunkturuppgången på sextiotalet. Efter några år sjönk konjunkturkurvan igen och många av portugiserna fick se sig om efter nya jobb. Några flyttades till Bohus-Malmön, en del fick arbete på Volvo i Göteborg. Flera flyttade tillbaka till Portugal.

Kvar i Krokstrand finns nu bara en portugis, han bor i Folkets Hus.

U. Andersson och M. Sjölin

Arbetarbostäder inom stenindustrin

Vid 1800-talets mitt började synpunkter på arbetarnas bostadsförhållanden i samhället att ventileras i svensk press. Ofta kom härvid bostadsfrågan att ställas i centrum. Impulser till den svenska debatten kom bl. a. från England där man under 1840-talet hade fått sin första hälsovårdsstadga och där koleraepidemier hade visat på sambandet mellan dåliga bostäder och sjukdomar.

En av de svenska tidningar som tidigt tog upp frågan om arbetarnas bostadsförhållanden var den år 1850 startade Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik.

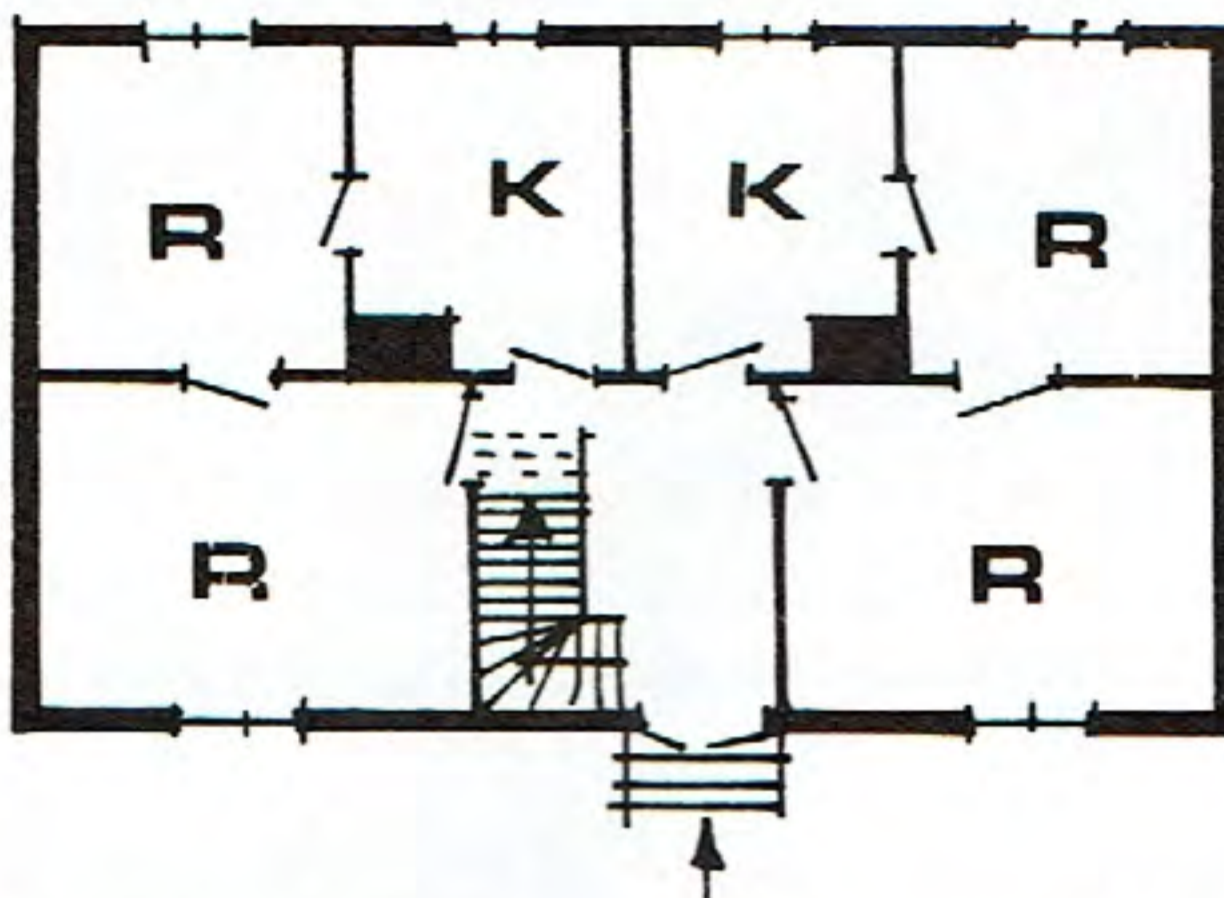
Arbetarbostäder som en speciell byggnadskategori har funnits vid våra bruk ända sedan 1600-talet. Ofta kom de att uppföras i bestämda grupperingar och med traditionella plantyper utmed "bruksgatan". Under 1600- och 1700-talet dominerade små enkla hus för en eller flera familjer. På 1800-talet började större bostadskomplex att uppföras. Flera av dessa var av kaserntyp. En karakteristisk planform kom att växa fram som kännetecknas av små rum sammanbundna genom korridorsystem.

Inom Göteborgs och Bohus län kom arbetarbostäder att uppföras vid Jonsereds fabriker under 1860- och 1870-talen. Dessa byggnader hade en mycket stark påverkan av engelsk arkitektur. Vid sidan av de större tegelkasernerna tillkom under 1900-talets början även egnahemsbebyggelse.

Vid Munkedals bruk kom arbetarbebyggelse att uppföras under 1800-talets senare del.

Den bohuslänska stenindustrin brukar traditionellt räkna sin början från 1840-talet då tillverkningen startar på Malmön. Det var dock först under 1870- och 1880-talen som efterfrågan ökade på produkterna utomlands. Under denna tid kom näringsgrenen att expandera kraftigt sett både volymmässigt och regionalt. De befintliga brotten byggdes ut och nya brott togs upp inom olika delar av Bohuslän. I de nordligaste delarna kom norska företag att dominera.

I Krokstrand, vid Idefjorden, startade brytningen i industriell skala på 1880-talet av norska intressenter. Före stenindustrins tillkomst fanns här ett fåtal gårdar i dalgången ned mot

Krokstrand. Stenhuggarbostäder uppförda av N. S. Beer & Co på 1880-talet. Planskiss över bottenplan.

fjorden. Genom den kraftiga inflyttningen av stenhuggare till orten lät företaget snart uppföra bostäder för de anställda. Dessa kom att uppföras som tvåvåningsbyggnader i närhet till de upptagna brotten. Byggnaderna uppfördes av timrad stomme och kläddes med liggande panel, vilken fick den för nordbohuslän så karakteristiska vita färgsättningen.

Tre av byggnaderna uppfördes tillsammans vid en kortare gatusträckning. På andra sidan av denna uppfördes uthuslängor innehållande vedbod, dass och tvättstugor.

Byggnaderna kom att utnyttjas ända in på 1970-talet som bostäder åt stenhuggare.

Omkring sekelskiftet började en del av stenhuggarna att uppföra egnahem i samhället. För finansieringen av dessa var man ofta helt beroende av de lån man kunde få av företaget. Den mark man avsåg att bygga på tillhörde i de flesta fall även företaget.

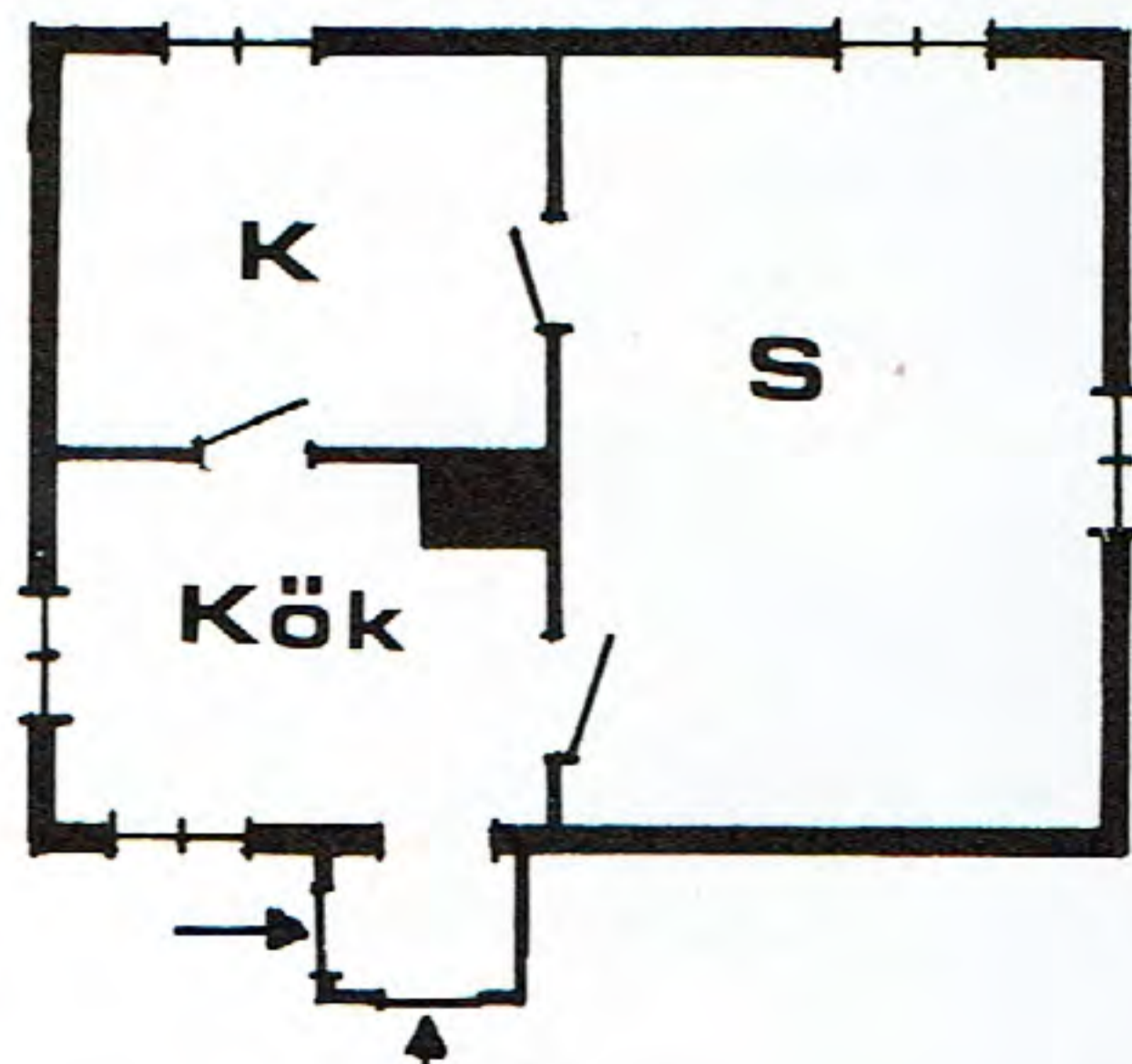
För att möjliggöra byggandet av egna hem hade staten 1904 inrättat en egnahemslånefond ur vilken medel kunde erhållas. De egnahem som uppfördes i Krokstrand kom att förläggas utmed dalgångssidorna, och en kärna av bebyggelse växte fram i anslutning till utlastningskajen. Bo-

städerna uppfördes vanligen på enkel bredd, där två rum och kök blev normalstorleken. Socklarna uppförde man av granit från brotten, vilken kallmurades i ett flertal skift så att man ofta erhöll full ståhöjd i källarvåningen. Fasaderna kläddes med träpanel, ofta med profilerade panelbräder i ljus färgsättning.

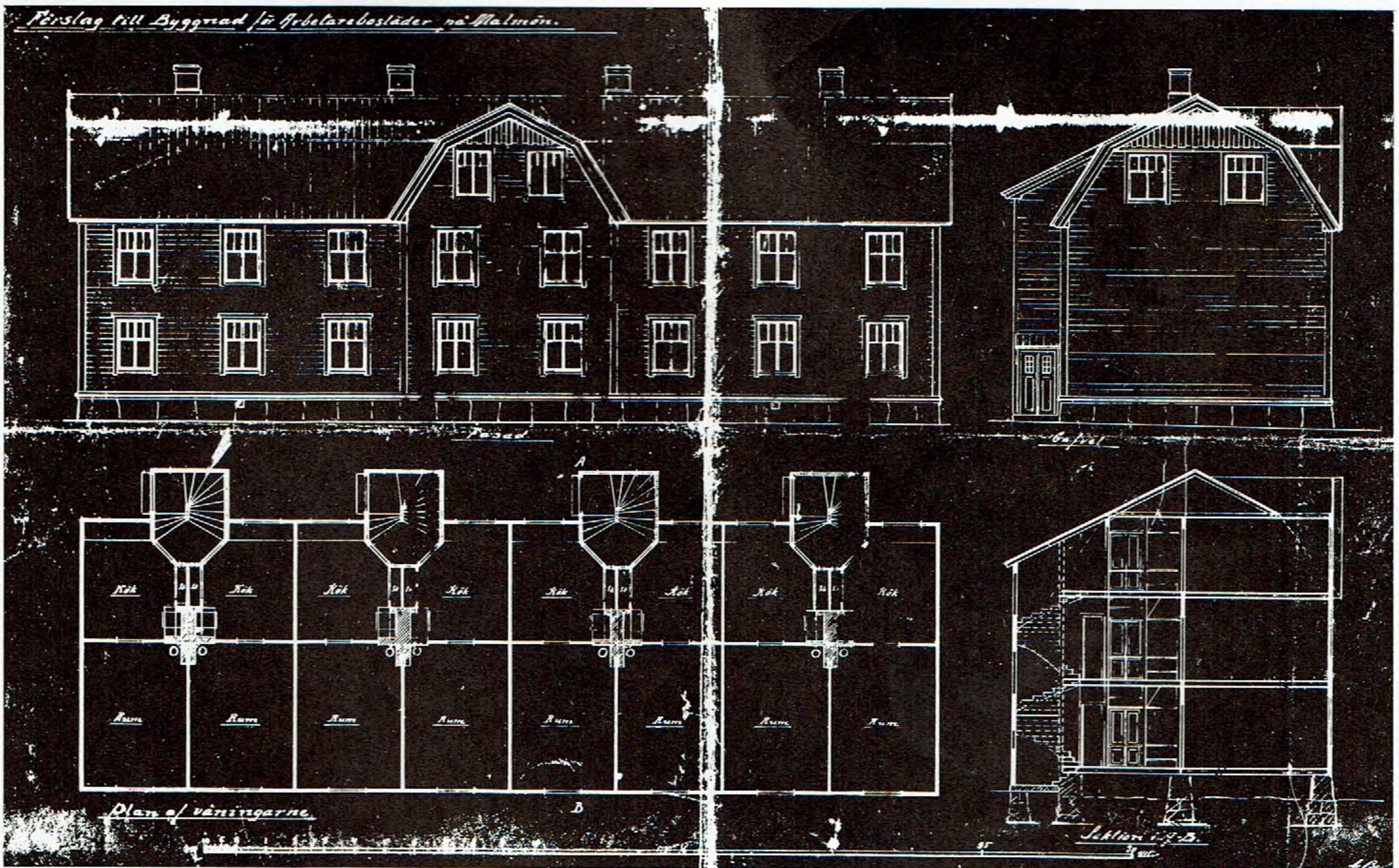
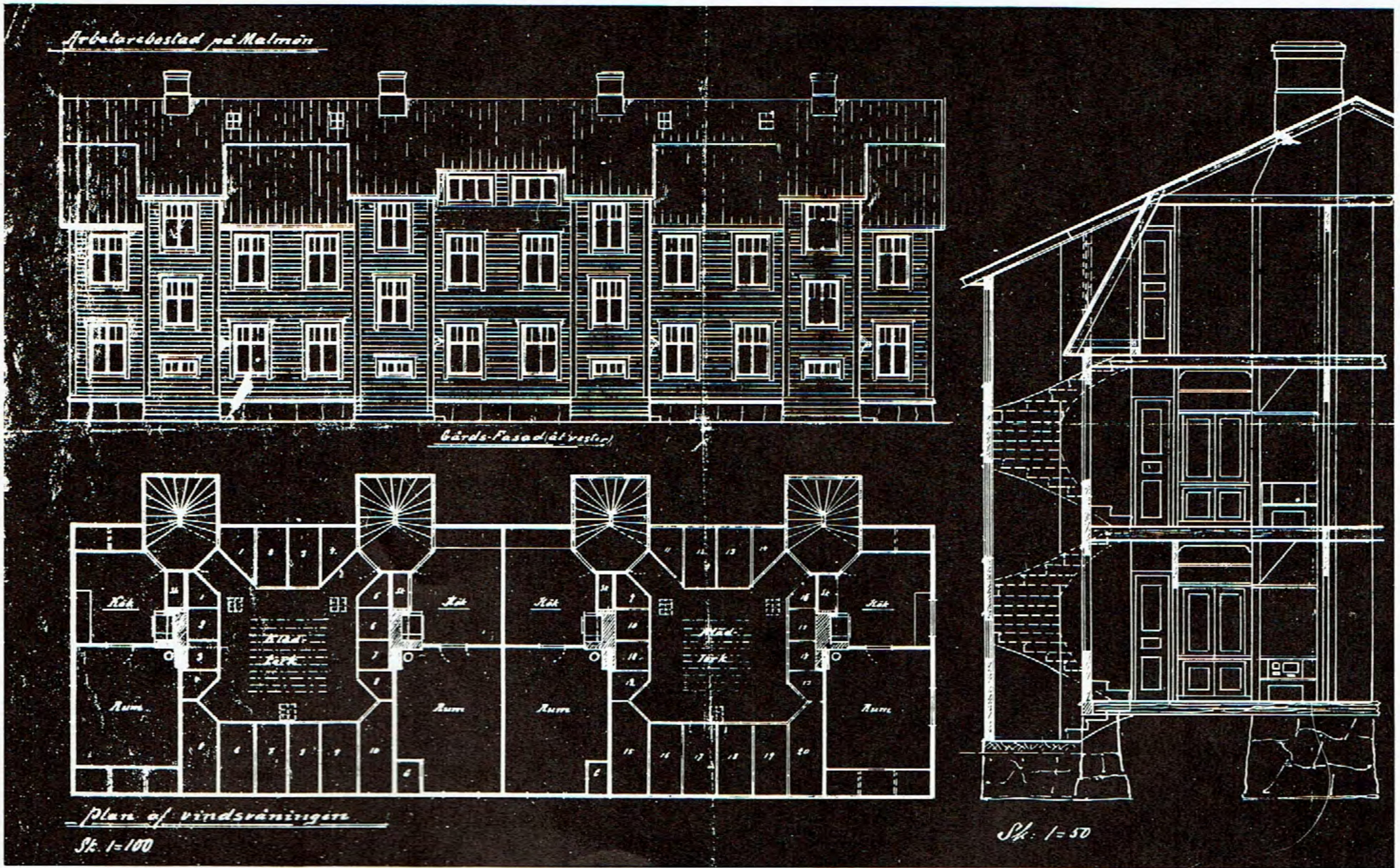
I anslutning till övriga (större) brott i norra delen av länet kom ett mindre antal arbetarbostäder att uppföras av företagen. Så var fallet i bl. a. Hälle och Blomsholm. Genomgående var dessa hustyper uppförda i trä och inrymde ett flertal stenhuggarfamiljer.

På Ramsvik i Sotenäs kommun kom Aktieselskapet G. Lüttensee från Fredrikstad att påbörja brytning av gatsten under 1890-talet. Brottet var beläget på öns norra del och här kom ett mindre samhälle att växa fram omkring sekelskiftet. Företaget uppförde söder om brottet en större barack för arbetarna under 1890-talet. Denna byggdes i två våningsplan med en korridor i form av en inklädd loftgång genom vilken man kom in i de små rummen. Fasaden fick träklädsel av stående lockpanel.

Enfamiljshuset förlades omedelbart nedanför brottet. Dessa fick arbetarna med familjer hyra av bolaget. De innehöll stuga med kammare och kök.

Ramsvik. Stenarbetarstuga uppförd av A/s G. Lüttensee vid sekelskiftet. Planskiss över bottenplan.

Ritning av arbetarkasern på Bohus-Malmön, 1900-talets början (CTH).

Till bostäderna uppförde stenhuggarna uthus och källare av granit.

Malmön kom under 1870-talet att uppleva en verklig exploatering. På öns södra del (Draget) uppfördes redan under 1870-talet större arbetarbostäder i två våningsplan. Virke till byggnationen fick man införskaffa från fastlandet. Under 1800-talets senare del ökade brytningen och företaget fann det nödvändigt att försöka styra samhällets utveckling. Man beslöt därför planlägga samhället och 1898 hade lantmätare Hedén tagit fram en plan för bebyggelseutvecklingen. Enligt denna så skulle bostadshusen uppföras utmed gator, anlagda i parallella rader.

Företaget lät åren 1904—1907 uppföra 14 enkelhus utmed dessa gator. Byggnaderna uppfördes på enkel bredd med timmer från fastlandet. Fasaderna kläddes med liggande profilerad panel. Husen försålades till stenhuggarna, medan marken fortfarande kom att tillhöra företaget. Lån för att

finansiera köpen fick arbetarna ta i företaget. Kostnaderna för inköpet låg omkring 1600 kr och detta skedde ofta genom avbetalning av 10—15 kr per månad.

Under 1920-talet lät företaget uppföra ytterligare arbetarbostäder i form av hyreskaserner i samhället. 1926 tillkom på Draget en kasern som inrymde 8 familjer.

1905 bildades Skandinaviska Granit Aktiebolaget för att införskaffa kapital till de så kallade stenklyvningsmaskinerna. Genom dessa skulle gatstenstillverkningen kunna rationaliseras och minska beroendet av arbetare. En större anläggning med cirka 50 maskiner påbörjades i Rixö. I Rixö kom bolaget även att uppföra ett stort antal arbetarbostäder vilka ritades av arkitekt Ernst Krüger.

På 1920-talet påbörjades storbrott i Ed ute på Härnäset. Även här kom bolaget att uppföra arbetarbostäder. Husen byggdes i slutet av 1920-talet och kom att innehålla 16 familjer var-

dera. Husen plankades upp och fick ett mycket ovanligt utseende.

Ovan har visats på de olika former av bostadsbebyggelse som vuxit upp i samband med stenindustrins framväxt i regionen. Då näringen ofta drabbades av konjunktursvackor kom många stenhuggare att föra en ambulerande tillvaro. I flera fall lät företagen inreda baracker enbart för ungar, men de flesta fick söka sig bostad hos stenhuggarfamiljer eller hos övriga i samhällena. Ofta kunde stenhuggarfamiljerna härigenom dryga ut förtjänsten genom att hyra ut till både en och flera inneboende.

Bostadsbebyggelsen inom stenindustrin uppvisar en mångsidig bild, alltifrån de tidiga enkla barackerna, till arkitektritade bostäder. Genom Läns-museets insamlings- och dokumentationsverksamhet inom stenindustrinäringen har en del av denna bebyggelse undersökts och beskrivits.

Rolf Danielsson

Arbetarbostäder, Ed. Bro socken.

Lysekils-Kuriren — Stenhuggarnas tidning

Följande artikel är hämtad ur Kurirens jubileumsnummer 1941.

Lysekils-Kurirens första nummer är daterat 8 juni 1901. Det var en fyrsidig sexspaltig tidning och i huvudet sades ifrån, att den skulle komma ut varje helgfri onsdag och lördag. Prenumerationspriset var 30 öre i mån. eller 80 öre i kvartalet. Det fanns en hel del annonser i det första numret, ja, t.o.m. så många, att redaktionen måste meddela, att den spännande följetongen "Ned med vapnen" måste stå över till nästa nummer. Bland annonserna märktes sådana från B.P. Jansson, Lysekil, som varit en av tidningens säkra kunder under alla åren, apoteket i Lysekil och diverse andra affärer i skärgården samt på innersida en dominerande annons från Albert Anderssons blomstrande manufakturaffär i Uddevalla.

Det blåste friska vindar genom Bohusläns stenrike vid tiden kring sekelskiftet och i en av de vindpustarna hade tanken på startandet av en egen arbetartidning kommit. Man hade facktidningen "Stenarbetaren", men den behandlade självfallet förnämligast endast fackliga angelägenheter, och det var politisk upplysning, som de unga arbetarekommunerna och folket i fackföreningarna förstod måste till. Och så diskuterades tidningsfrågan på fackföreningsmötena, det ordnades fester och skaffades 10 kr:s andelar och tämligen snabbt var man klar för start. Det samlade kapitalet var 900 kr stort — tryckeriet köptes på avbetalning för c:a 10.000 kr. — och det var med stor svårighet man fick ihop pengar till det första tidningspapperet. Veteranen C. G. Tinggren yttrade 30 år därefter på tal om tidningsföretagets start, att man kom ihåg det mesta men man glömde en sak och det var — pengar. Vad som brast i ekonomiskt avseende fick det brinnande intresset och det oförskräckta kämpalynnet hos pionjärerna söka hela. Men att det var bekymmersamt det är visst och redan efter några månader var tidningens initiativtagare, redaktionssekreterare och ekonomichef stenhuggaren **N. J. Kron** trots all sin entusiasm förbrukad och drog sig tillbaka från de allt mer upp-tonade svårigheterna. Hans efterträ-

dare blev **J. Törnfeldt**, vars första åtgärd som tidningsföretagets kassör var att verkställa veckoavlöningen med egna sparslantar, vilket ansågs som ett ganska hedrande förtroendeuppdrag.

Tidningens redaktör och ansvarige utgivare var bohusläningen och Gustafsbergspojken **Ivar Neuman**, därför utanställd i Ny Tid, till vilken tidning han återgick den 1 nov. 1902 efter att med den äran ha skött politiken och polemiken i Kuriren under startåret och en bit därutöver. Senare blev ju Neuman bl.a. redaktör för Smålands Folkblad.

I första numret läses i "Vår anmälan" varför det ansetts nödvändigt börja utgivningen av den nya arbetartidningen. Utom "Stenarbetaren" läste arbetarna mest Ny Tid och Hallandsposten, där radikalen sedermera socialdemokraten Victor Larsson redigerade, men dessa blad kommo allt för sent läsarna tillhanda. Posten gick mycket sparsamt och det samhälle, som hade ordnad postgång 2 ggr i veckan, ansågs väl-lottat. Därtill kom att arbetarrörelsen i Bohuslän "nu efter 3 à 4 års energiskt arbete kan uppvisa organisationer, vilka i fråga om styrka och utbredning kunna jämföras med de bästa i vårt land". Detta sammanlagt ansågs fullt ut motivera en arbetartidning, "utgiven från en central plats i skärgården". Erinras bör kanske i sammanhanget att Lysekil då ännu icke definitivt var stad, utan blott köping, men det dröjde ju inte så värst länge till man hade stadspapperen i gällande kraft. Och i varje fall stod det redan i den första vinjetten, att Lysekils-Kuriren var en "Tidning för arbetarebefolkningen i Lysekils stad och Bohuslän".

"Tidning för arbetarebefolkningen...", tillägger man i anmälan, anger tydligt nog, att vår politiska ståndpunkt kommer att bli på det arbetande folkets sida. Havets arbetare, fiskare och sjömän, som under ständiga faror i ur och skur kämpa på fjord och ocean, jordbrukets arbetare, som under svett och möda bereda en mången gång karg åker för det fruktbringande sädeskornet — har ej dessa i stort sett samma intressen som de i fabriken kvalm bland larmande maskiner inne-

stängda industriarbetarna, de på verkstaden ännu kvarsittande hantverksarbetarna eller den hårda granitens arbetarekår?

Jo, helt säkert.

Att utan tvekan framföra den talrika arbetarebefolkningens gemensamma, stora krav och ständigt stå till dess förfogande — det är vårt löfte."

I Kurirens första ledare framhölls också, att på samma gång som vi kräva ett bättre samhälle, böra vi ock ställa krav på individerna, varav det skall skapas. Och därför lovade tidningen verka för upplysning och nykterhet, ett löfte som också under alla åren söks infrias.

Den tekniska utrustningen vid tidningens start var givetvis inget att hurra för efter nutidens begrepp. Men på den tiden var man relativt välrustad — stilen var ny och typerna, som satte tidningen för hand, kunde konsten att pilla in bokstäverna i haken och formen, så att tidningen blev snygg och tilltalande. Den gamla snällpressen gav också ett gott tryck men hastigheten var naturligt nog inte så högt uppdriven, ty motorn saknades och det var tidningens egna gubbar, som fingo vara pressdragare. Det var ett tungt jobb, att fungera som pressmotor, men det gick och tidningen kom ut ordentligt. D.v.s. åtminstone en gång gick det sönder totalt och detta innan ens halva upplagan var körd. Resten framställdes efter diverse övertalning på högertidningen "Skärgårdens" tryckeri.

Den nya tidningens upplaga blev efter dåtidens förhållanden ganska stor från början. Folket i de unga arbetareorganisationerna — Lysekils gatstenhuggarefackförening, som var den äldsta, fyllde just då 5 år — läste sitt stridsorgan med största iver och försummade icke heller att agitera för Kuriren, varhelst de färdades. Agitationen var det främsta av allt och tidningen var helt med i galoppen. Praktiskt taget varenda liten notis hade en liten agitatorisk udd, oftast fyndigt instucken, och lika ofta riktigt vass. Tidningens skrivsätt var aldrig plump eller grovt, snarare förvånas man över den nästan sirliga elegans, som kom till synes i spalterna.

Som en följd av den goda spridningen kom också annonserna. Det dröjde inte alls länge förrän hela första sidan var upptagen av meddelanden från affärsmän och andra, som ville komma till tals med den då efter omständigheterna relativt köpstarka konsumtionsgrupp, som stenhuggarekåren utgjorde. Och när den första kommunala annonsen inflöt i tidningen, så celebrerades detta med en särskild liten artikel, som manade partivännerna ute i kommunerna att observera detta och följa exemplet.

Men arbetarnas inflytande på den kommunala förvaltningen var sannerningen inte stor. Kort före tidningens start hade den förste arbetarrepresentanten C. G. Tinggren blivit insatt i kommunalfullmäktige. Han hade nått det ståtliga röstetalet 1.378 och detta endast tack vare att arbetarna mangrant samlats kring hans kandidatur. Den hundragradiga röstskalan var då gällande. Valet blev något av en sensation och kommenterades livligt. Under de första åren blev det f.ö. en av tidningens huvuduppgifter att propagera för den "lika, allmänna och direkta rösträtten" och under 1902 års politiska 3-dagars storstrejk mot det då framlagda rösträttsförslaget spelade Kuriren och dess redaktör en synnerligen stor roll som opinionsbildare inom sitt spridningsområde.

Tidningens första år blev som helhet sett ganska gott. Det stridbara arbetareorganet hade vunnit respekt och aktning i vida kretsar, arbetarna räknade det som sin käraste vän och trots att ständiga svårigheter tornade upp sig i ekonomiskt avseende övervunnos dock dessa. Det satsades pengar, det lånades, det ordnades fester och — det gick. Fast rasande svårt var det.

J. Törnfeldt, målaren från Östersund, som blivit tidningens kassör och red.-sekr. efter Kron, blev sedan Neuman flyttat tillbaka till Göteborg, också redaktör och ansvarig utgivare. Detta skedde vid början av sista kvartalet 1902. Han skulle då ensam sköta redaktion, expedition och kassa och — som han själv säger — det var inte precis någon sinekur och det var absolut förbjudet att bli sjuk eller resa på kongress och än mindre ta semester. En utomordentligt god hjälp för Törnfeldt var emellertid, att han snart fick E. F. Larsson som faktor och bas i tryckeriet. Hade han varit med under de allra första hårda åren skulle dessa

icke blivit fullt så hårda, tillägger T., ty Larsson var en första klassens arbetare, en duktig arbetsledare och han hade den verkliga solidariteten med företaget.

Den bohuslänska storlockouten och stenhuggarekonflikten 1904 blev betydelsefull i flera avseenden för Kuriren, liksom för arbetarörelsen i Bohuslän i sin helhet. Konflikten saknar kanske motstycke i vår arbetarörelsens historia och — för att tala med Lysekils arbetarekommuns förträffliga minneskrift — den utkämpades med en enighet, entusiasm och offervilja, som saknar sin motsvarighet, och vilket föranleder de gamle, att än i dag med en viss hänförelse tala om 1904. Inledningen skedde den 1 maj och i sju månader höll kampen på. Kuriren eldade på och höll humöret uppe. Inte en enda man föll ifrån och blev blockadbrytare. Detta hindrade emellertid icke stenpatronerna att dra ihop en hel del löst folk, som bevakades av "Lump-Lena"-poliserna. Dessa voro väl beväpnade mot stenhuggarna. Så kom den där morgonen, då man hittade dynamit i en stenhög och dessutom stubintråd och tändhattar. Det skreks om attentat mot strejkbrytarna och det blev en sensationell rättegång. En av de stenhuggare, R. C. Bergqvist, som suttit i stenhögen vid upptäckten av dynamiten, anklagades för attentatsförsök samt brott mot Åkarps-lagen. Den 29 aug. blev han emellertid efter ett energiskt försvar helt frikänd. Det var jubel bland folket och i Kurirens spalter. Hur dynamiten kommit i stenhögen blev aldrig uppdagat men än i dag är det mången som tror, att det var fråga om rena rama provokationen.

Klarade Bergqvist sig bra och rättvist gick det sämre för Kuriren. Törnfeldt hade låtit sitt skarpa gissel susa över de förhatliga, sammanrafsade strejkpoliserna och så blev det tryckfrihetsmål. Artikeln befanns brottslig och 18-faldigt fick Törnfeldt böta, sammanlagt 2.300 kr. Tidningsföretaget ställde sig givetvis solidariskt med redaktören och i andanom hoppades väl motståndarna på att tidningens saga efter det slaget skulle vara all. Men det blev tvärt om. I en rivande fart fick man tryckt bidragslistor, som sändes ut till arbetareorganisationerna överallt i landet, och resultatet blev strålande. Inte nog med att man fick pengar nog till böter och rättegångskostnader, utan det blev ett par tusen kronor över, som användes till att

betala skulder med och förbättra tidningens ekonomi. Ryktet förmåler att E. F. Larsson bad Törnfeldt "safta på" i överkant en gång till, ty man behövde visst också lite ny stil.

Törnfeldt skrev en resolution, som blev antagen av arbetarekommunen, och därvid det protesterades mot, att domare och rådmän sitta och döma i mål, som ganska nära berör industriella företag, som de själva äro delägare av. Detta var närmast föranlett av att en del demonstrationer blivit fällda av rätten. Konflikten fördes emellertid till ett framgångsrikt slut och Bohusläns arbetarörelse hade med glans bestått eldprovet. Att Kuriren haft en stor uppgift och fyllde den väl betygades av alla.

Kampen mellan socialdemokrater och ungsocialister tog nu fart på allvar och frågan om Hinke Bergegrens utslutning ur partiet diskuterades med frenesi. Törnfeldt lämnade i oktober 1907 Lysekil och sitt redaktörskap i Kuriren för att tillträda annat arbete och Gottfrid Ljungdahl, en beläst, ung man fick svara för tidningens redigering. Han gav sig allt mer ungsocialismen i våld och så började tråtan om tidningen, som kulminerade i jättestämman 1909, då 600 ombud voro närvarande. Man började debatten på lördag middag kl. 2 och höll på till söndag fm. kl. halv tio och då segrade den socialdemokratiska riktningen i voteringen och en ny styrelse blev vald.

Den förutvarande styrelsen och redaktören ville dock icke böja sig för beslutet och det blev ingen annan råd, än att sätta Kuriren i konkurs. E. F. Larsson, som skötte tryckeriet och var solidarisk med den soc.-dem. riktningen, hade bekymmer igen men det funderades ut ett litet knep. Kl. 2 en lördag skulle den exekutiva auktionen äga rum men man bad auktionsförrättaren komma litet tidigare för att resonera om några saker. Och mycket riktigt, han kom vid 1-tiden, säger Larsson och myser gott. Vi pratade om ett och annat och i god tid före kl. 2 började ungsocialisterna samlas på gården för att vara med och bjuda. På slaget 2 öppnades auktionen och Larsson bjöd 7.000 kr. för tryckeriet. Ingen bjöd mera och klubban föll. Då sparserade man ut och tillspordes omedelbart av oppositionen, om inte auktionen snart skall börja. Den ägde rum på utsatt ställe kl. 2, upplyste auktionsförrättaren, och tryckeriet har köpts av hr E. F. Larsson. Det säger sig

självt, att de som stått på gården och väntat på auktionsförrättaren sade en hel del fula ord för att de icke förvissat sig om, att han var där före dem.

Larsson drev därefter tryckeriföretaget i eget namn — erkänd som partitidning blev Kuriren efter motion till partikongressen — från 1909 till 1913 och framför Lysekils-Kuriren kom det att stå "Nya". Verkstadsarbetaren Axel Ljungberg blev den nye redaktören, ett uppdrag som han sedan fullföljde under 13 år.

Tiden 1907—1909 hade emellertid också bjudit andra stridigheter än inom tidningsföretaget. Under transportarbetarekonflikten 1908 kom ett stort antal fartyg till stenriket för att lasta sten men detta vägrade stenhuggarna utföra. Strejkbrytare kommo med "lumplenan" Rex, skyddade av 25 "utvalda" Göteborgs-poliser, plus 125 man militär från Bohusläns m.fl. regementen, förstärkta med kanonbåten Skäggald. Detta blev anledningen till allmän arbetsnedläggelse och när militären landsteg på Lysekils kaj skedde det under ackompanjemang av "Arbetets söner". Militärerna själva voro inte glada åt sitt uppdrag. Göteborgs-poliserna gjorde emellertid dagen därpå chock mot folkmassan och slogs med sablar och batonger. Nu krävdes det fasta män i arbetarnas ledning och sådana fanns också. Möten ordnades och landshövding Lagerbring uppvakta- des av en kommitté, där Algot Törnqvist, nuvarande chefredaktören för Blekinge Folkblad och frivillig medarbetare i Kuriren från dess start, förde ordet. Hans tal till folket och det som skrevs i Kuriren minnes ännu i bygderna. Polisen förbjöds sedan att landstiga och militären drogs också snart bort.

Visserligen upprepades historien sedan i Vinbräcka, där Skäggald sköt skarpt mot folket och länsmannen läste upprorslagen för stenhuggarna. Svaret härpå blev "Arbetets söner"

och öronbedövande hurrarop — sägs det i en nyss citerad källa — och dessutom var det någon vettvilling, som kastade en sten i huvudet på länsmannen. Detta blev upptakten till fullt tumult med skottlossning och stenkastning. Matroserna sköto även med sina karbiner men en löjtnant förbjöd dem detta, varför ett tidigt "Ådalen" förhindrades. En hel del skadades under striden, dock icke livsfarligt. "Angreppet mot Vinbräcka" avslöts kl. 6 på kvällen, då militären inskeppades och lämnade stenhuggarna vid sina stenhögar.

Att Kuriren under sådana förhållanden hade att skriva om, är ju uppenbart, och det sparades inte på krutet i spalterna. Befolkningen uppmanades dock till ett lugnt och värdigt uppträdande och att icke förivra sig mot strejkbrytare och militärer. Att också tidningen hade en stor uppgift under storstrejksåret 1909 — då det ordnades militärförläggning på Grötö vid Lysekil — är visst och sant och nu blev det efter nederlaget att söka hela och ansa vad som blev sönderslaget. Och tidningen gled så sakta över från att främst ha varit en stridsfanfar till ett upplysande och utredande partiorgan eller som Gösta Pauve en gång skrev "tidningen förvandlades från ett skrän till en röst".

Ärenärmast efter storstrejken blevo hårda och strävsamma och inte bättre blev det under det första världskrigets dagar med besvärligheter inom stenindustrin och andra motigheter. Kuriren fortsätter dock oförtrutet att verka men gör det alltjämt under små förhållanden. Någon sättmaskin har man icke förrän långt fram under kriget haft råd att skaffa sig och typerna ha alltså hela tiden plockats ihop för hand. Alltjämt är utgivningsdagarna endast 2 i veckan och flera blev det icke heller under Lysekilstiden. Någon spalt eller två ibland på bredden är den

utveckling man förmått åstadkomma. På redaktionen residerar alltjämt Ljungberg men när han 1918 som representant för Bohusläns arbetare sändes till riksdagen får han hjälp på redaktionen av oförbrännerlige Anders L. Gilldén. Med fiolen i bagaget for han till tingen och han spelade för nämndemännen och skrev tingsreferat, som lästes vida omkring i bygderna. Han var fräsande arg, såsom det höves en redaktionssekreterare, men också en godhjärtad, genomhygglig människa. Han fortsatte sedermera som lokalredaktör i Lysekil till 1925, då han lämnade detta jordiska.

När 1920-talet gick in och krisen i stenindustrin fortsatte och hotade att ta än elakare former började man på allvar diskutera tidningens flyttning från Lysekil till Uddevalla, såsom den mera centrala platsen. Diskussionerna blevo många, och det är förklarligt, att det kändes en smula bittert för Lysekils arbetare att lämna Kuriren från sitt omedelbara överinseende. De hade ju dock i 20 års tid slagits för och med tidningen, som blivit ett med dem. Men man såg till det helas bästa och tidningens framtid och i oktober 1921 var man klar för uppbrott. Ett "skepp kom lastat" till Uddevalla med Kurirens tryckeriutensilier ombord och man installerade sig i de nödortfittigt inredda lokalerna vid Trädgårdsgatan, vilka K. O. Carlsson ställde till förfogande till allmän tillfredsställelse för tidningens vänner. I Uddevalla, liksom i distriktet i övrigt, hade ett energiskt arbete i syfte att skaffa medel till företaget ägt rum, och i detta arbete hade de fackliga liksom de politiska organisationerna visat samma stora intresse.

Flyttningen till Uddevalla var för att tala med J. Törnfeldt "icke en kapitulation utan en expansion, en småbrukares stolta flyttning till storgården".

Frank Eriksson

Begynnande arbetarkamp

Den troligen första fackföreningen bland stenhuggare bildades 1886 i Stockholmsförstaden Sundbyberg. Under åren därefter bildades flera mer eller mindre livskraftiga föreningar. Den som bildades 1895 i Stockholm var mest initiativrik och hjälpte till att starta många nya föreningar runt om i landet.

Flera landsortföreningar — särskilt i Blekinge och Bohuslän — anslöt sig till det 1896 i Köpenhamn bildade Skandinaviska stenhuggareförbundet. Det svenska stenhuggareförbundet kom till stånd först efter ett beslut vid den skandinaviska stenhuggarkongressen i Karlshamn 1897.

Stenarbetet krävde stor yrkesskicklighet och i kraft av den var stenhuggarna jämförelsevis starka gentemot stebolagen. Med några få undantag var inte heller konflikterna särskilt allvarliga under stenhuggareförbundets första årtionden.

Ett av dessa undantag inträffade 1904 då omkring 2.000 stenarbetare i Bohuslän strejkade sju månader för att hindra en lönesänkning. Företagarna gjorde visserligen inga försök att med hjälp av strejkbrytare få igång steningproduktionen under tiden, men de var desto angelägnare att få ut de stora lager av redan huggen sten som vid konflikten utbrott fanns på lastageplatserna och i stenbrotten. Stenarbetarna försökte naturligtvis att hindra utlastningen och lyckades också till en början. Men sedan ordnade företagen gemensamt en strejkbrytarkår och en särskild poliskår om tjugo man som reste runt till stenbrotten och lastade ut stenen. Utlastningen skedde under protester och demonstrationer från arbetarnas sida och kampen skulle man minnas under stuveriarbetarkonflikten fyra år senare.

1904 års konflikt slutade med en kompromiss och en prislista som skulle gälla i tre år. Under denna avtalstid uppstod en märklig tvist som varade i två år och gällde arbetspriserna för maskinhuggen sten som tidigare inte tillverkats i landet. Skandinaviska Granit AB hade investerat en halv miljon kronor i en mekanisk gatstensfabrik vid Rixö för att minska beroendet av arbetare. Arbetarna krävde å sin sida att få behålla sina arbeten och sina löner och att de nya maskinerna inte

skulle få skötas av lägre betalda icke yrkesskickliga arbetare.

1907 tecknades så det första stora och viktiga kollektivavtalet mellan svenska stenhuggareförbundet och västra Sveriges granitindustriförbund att gälla i Lysekils tullkammardistrikt.

En av de mest omtalade konflikterna i det bohuslänska stenarbetets historia berörde egentligen inte själva stenarbetet utan stuveriarbetet och utlastningen från hamnar och lastageplatser. Våldsammast var den konflikten i juni och juli 1908.

Upprinnelsen var arbetsgivareföreningens dåvarande § 23 som stadgade arbetsgivarens rätt att oinskränkt leda och fördela arbetet samt fritt antaga och avskeda arbetare. Sedan 1906 hade arbetsgivareföreningen lyckats genomdriva denna paragraf i ett antal kollektivavtal med olika fackförbund. Nu var det hamn- och stuveriarbetarnas tur och saken var extra känslig eftersom dessa arbetare bara några år tidigare genom en lyckad facklig aktivitet hade höjt sitt yrkes anseende högst betydligt. I åtskilliga lokala avtal hade man fått med regler om medbestämmanderätt när det gällde arbetsfördelningen. Det betydde att stuveribolagen inte kunde ta in löst folk för dagen utan tvingades anställa fackligt anslutna arbetare. Det blev då svårare att hålla lönerna nere men å andra sidan fick bolagen bättre folk.

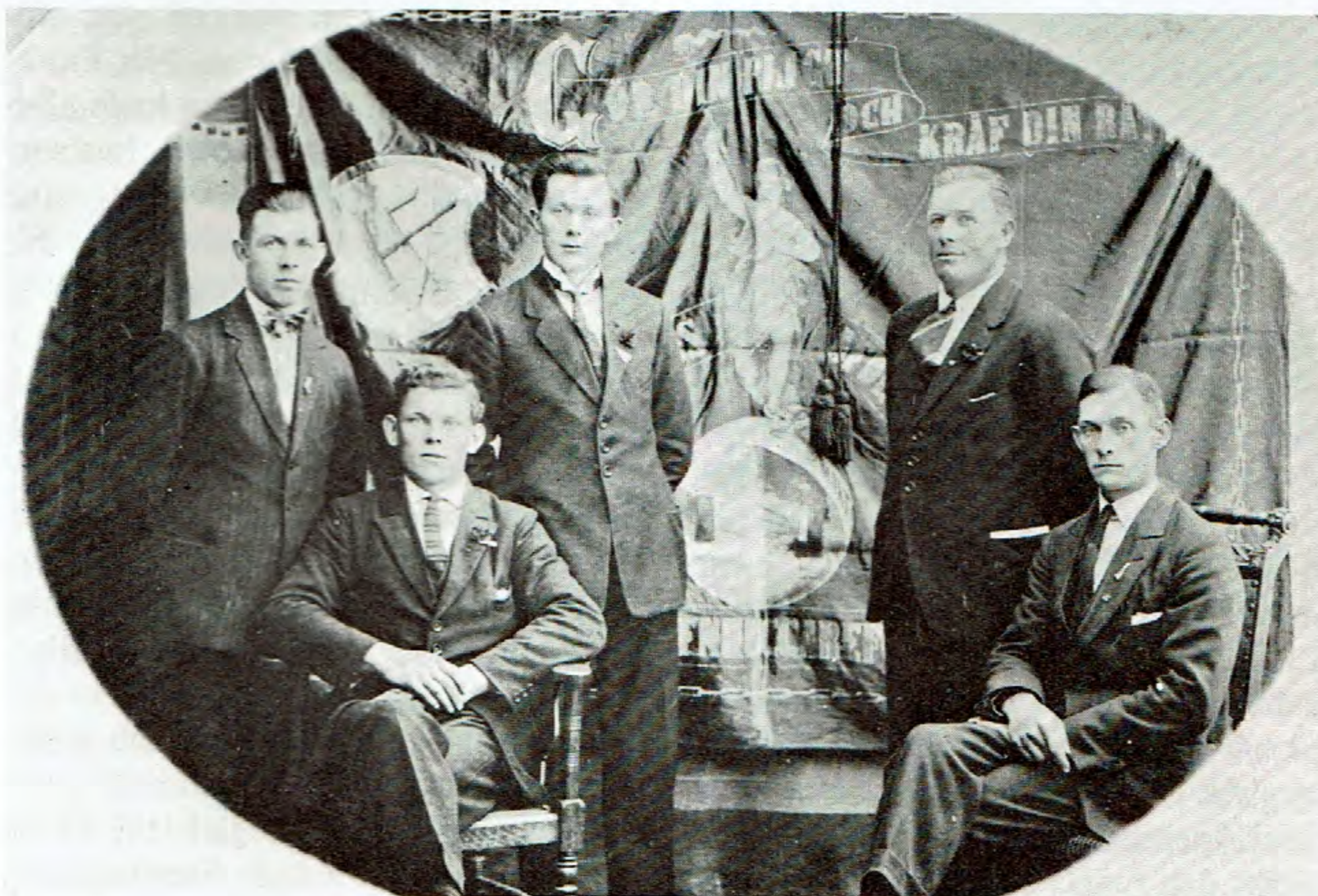
Hamn- och stuveriarbetarna vägrade acceptera ett kollektivavtal med arbets-

givareföreningens §23 och gick 1907 och 1908 ut i strejk för sin medbestämmanderätt. Man blockerade vissa båtar som genom Redareföreningen var anslutna till Svenska arbetsgivareföreningen.

Redareföreningen importerade då strejkbrytare från England och ställde i ordning några gamla båtar som logementsfartyg åt dem. Dessa båtar kallades i allmänhet "lumplenor" efter den gamla ångaren Lennart Torstensson som uppträdde som logementsfartyg för strejkbrytare vid en tidigare konflikt i Stockholm.

Var dessa lumplenor drog fram blev det demonstrationer. Många strejkbrytare var beväpnade men polis och åklagare blundade oftast för det våld strejkbrytarna utövade. 1907 knivskars demonstrerande arbetare av strejkbrytare i Norrköping. En arbetare sårades allvarligt. Strejkbrytaren som utdelade hugget dömdes till 5 månaders straffarbete men benådades och släpptes redan efter en och en halv månads arrest. (Straffets lindrighet stod inte i någon som helst proportion till de straff som vid denna tid utdelades för våld begånget av demonstranter).

Hatet mot strejkbrytarna växte i hela landet. Konflikten mellan Redareföreningen och Transportarbetarförbundet förvärrades inför seglotionssäsongens start 1908. Särskilt stora svårigheter väntade sig redarna på Västkusten där solidariteten bland de organiserade stenarbetarna var hög och

man med 1904 års händelser i minnet kunde vänta att stenhuggarna skulle göra allt för att hindra strejkbrytarna (eller de arbetsvilliga som man kallade dem i borgarklassen) att lasta de blockerade fartygen.

Redareföreningen anställde på egen bekostnad en mängd extrapoliser för att "upprätthålla ordningen" på lastageplatserna. Dessa personer beklädde länsstyrelsen villigt med polismans myndighet.

Någon av de första dagarna i juni 1908 gick ångaren Dahlia in till Bohus Malmön för att lasta sten med hjälp av ett 40-tal strejkbrytare från den medföljande logementsbåten Rex. Egentligen hade man på Malmön bestämt sig för att inte hindra Dahlias lastning men man gick ändå ned till kajen för att visa sin avsky. När strejkbrytarna och extrapoliserna gick i land bar de sig så provokativt åt att oroligheter genast uppstod. Skällsord övergick till stenkastning och strejkbrytarna blev tvungna att hoppa ombord igen. Malmönborna lyckades sedan avstyra varje försök att lasta Dahlia.

Landshövdingen i Göteborg höll telegrafisk kontakt med händelseutvecklingen på Malmön och med regeringen i Stockholm. Civilministern skickade den 11 juni en kanonbåt från Karlskrona till Västkusten för att ställas till landshövdingens förfogande. Kanonbåten Skäggald kom någon dag senare till Lysekil där kronofogden och en rad extrapoliser inlastades för färden ut till Malmön.

Kronofogden fann emellertid stämningen på Malmön så hätsk att han inte vågade ingripa på annat sätt än att han läste upprorslagen under allmänt jubel. Till landshövdingen skickade han också ett telegram där han hävdade att ändamålet ej skulle uppnås utan handgemäng, "vars utgång blir oviss utan gevärseld, varför anhålles om ett hundra mans förstärkning".

Civilministern gav omedelbart landshövdingen tillstånd att rekvirera en truppstyrka om hundra man från Axvall — inte från Göteborg eftersom varje soldat i Göteborgsgarnisonen ansågs behövas bara för Göteborgsarbetarnas skull.

Axvallstruppen skulle inkvarteras i Lysekil och på kvällen den 16 juni anlände den dit med kanonbåten Skäggald. Den möttes av ett ofantligt uppbåd arbetare som försökte hindra landstigningen. Man sjöng Arbetets Söner och sparkade militärerna på be-

nen. Demonstrationer pågick i Lysekil oavbrutet till långt in på natten.

Den följande morgonen gick kanonbåten och militärerna ut till Malmön där arbetare från många andra platser runt om i Bohuslän också samlat sig för att ge uttryck åt sitt missnöje.

Stärkta av den militära övermakten blev strejkbrytarna håfulla mot demonstranterna. De laddade öppet sina revolverar. De räckte lång näsa. De knäppte ned byxorna, visade upp sina rumpor och släppte väder mot folket utanför den militära avspärrningen. Polis och militär hade inte ögon för strejkbrytarnas provokationer.

Visst fanns det bland stenhuggarna och deras familjer de som hade svårt att tåla skymfen, men allt fler av dem manade till besinning: "Att provocera oss till våld är vad de vill så att de får glädjen skjuta ned oss." "Man vinner inget på att försvara sig med våld mot en överhet som tänker lasta sten även om det skulle kosta dem en man per lastad sten".

Så småningom kom landshövdingen själv ut till Malmön och kom överens med arbetarna där att Dahlia skulle få lasta ostört om bara polis- och militärbevakningen drogs in — vilket också skedde. Demonstrationen glesnade, Dahlia lastades, militärerna skickades tillbaka till Axvall och poliserna till Göteborg.

Ett par veckor senare låg Rex med sina strejkbrytare i Valbodalen. Natten mellan 2 och 3 juli lastade man sten på ångaren Lutti när arbetet avbröts av demonstrationer och stenkastning. Lutti avgick då halvlastad och strejkbrytarna gömde sig ombord på Rex.

Senare på dagen hämtades Rex av ångaren Flora som var på väg till Vinbräcka för att lasta sten. När Flora och Rex kom till Vinbräcka hade alla närboende stenhuggare med hustrur och barn samlats vid lastplatsen för att titta på. Så fort båtarna lagt till hoppade polismännen i land och gav de närmaste åskådarna stryk.

En kommitté från Vinbräckaarbetarna gick så till kaptenen på Flora och bad honom skriva på en förbindelse om lastningsarbetets bedrivande med organiserade arbetare. Då han var förhindrad av Redareföreningen kunde han inte skriva på men bad hyggligt att få intaga 150 ton gatsten. "Icke en sten" svarade då arbetarna och konflikten var ett faktum.

Strejkbrytarnas chef gick till Rixö för att tillkalla hjälp. Stenhuggeri-

förmannen O.B. Winberg ringde till landsfiskalen och meddelade att Flora inte kunde lastas "på grund av oroligheter från arbetarebefolkningens sida". Landsfiskalen tog omedelbart kontakt med landshövdingen i Göteborg som lovade att skicka kanonbåten Skäggald.

Under tiden gick poliserna till arbete med batongerna för att hålla kajen ren från Vinbräckabor. Den stenkastning som då följde skildras på detta sätt i Lysekilskuriren: "Några småpojkar fanns kvar och även något av "herrans gåvor" som herrar kapitalister ännu ej hunnit tillroffa sig åtminstone inom Bohuslän (det är de fattigas försvarsvapen)."

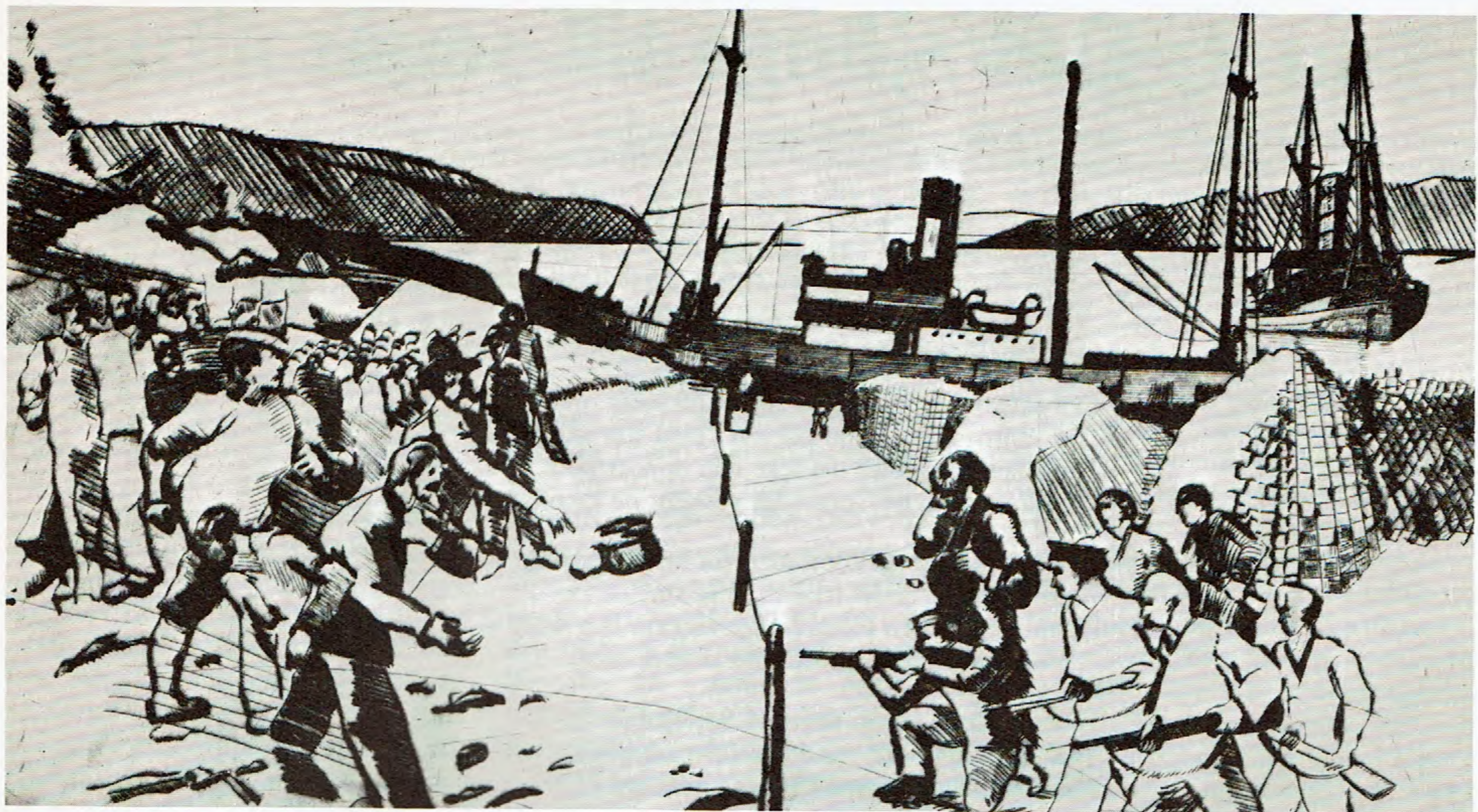
Poliser och strejkbrytare hoppade ombord på Rex och inga lastningsförsök gjordes mer i avvaktan på kanonbåten. Flora och Rex ankrades upp på några dryga stenkasts avstånd från kajen.

Nästa dag, den 4 juli, var lördag och vid sextiden på morgonen var allt arbete nedlagt vid stenbrotten i Hjälmedal, Rixö och Vinbräcka och arbetarna samlades med sina familjer på lastageplatsen vid Vinbräcka. Vid halvåttatiden kom också kanonbåten väl mött av länsman Hyllengren.

Kanonbåtens chef, kapten Liljencrantz, och länsman Hyllengren gjorde sällskap i land för att i konungens namn uppmana folket att skingra sig. Det var svårt att uppfatta vad kapten Liljencrantz sade för alla hurranden och rop men så mycket förstod man i land att "när denne krigsman hade uttalat sin konungs namn tre gånger så hade han rätt att skjuta ned allihop". Men Liljencrantz ansåg sig, enligt sin skriftligen avfattade rapport, på grund av landshövdingens instruktion om yttersta nödfall "icke böra börja därmed förr än våldshandling begåtts från de organiserade arbetarnas sida".

En av arbetarna i första ledet var klädd i ljus uringad skjorta, kavaj, byxor och en i dessa trakter uppseendeväckande stor slokhatt. Han sprang nu fram och blottade sitt bröst med orden: "Om man gjort något orätt går det an att skjuta, här finns bröst att skjuta på!"

Då Liljencrantz ännu inte fann skäl nog för att gå till anfall beordrade han in Flora till kajen och strejkbrytarna från Rex att börja lasta. Under tiden förberedelserna för lastning pågick gjordes Skäggalds kanon klar för skjutning mot folket på kajen och

ammunition utdelades till matroserna.

När lastningen började hade strejkbrytarna vissa svårigheter. Kärrorna brakade under stenlasten då någon under natten bytt ut hjulaxlarna mot träpinnar. I stället fick "lumplena-hjonen" bilda langarkedja för att få ombord stenen.

Extrapoliserna var troligen onödigt nitiska i sin tjänsteövning med order och batonger och snart hade de rygarna täckta av spottloskor. Så småningom kom också stenkastning i gång. En sten råkade träffa länsman Hyllengren i huvudet så att blodvite uppstod. Detta var den direkta anledningen till att eld beordrades.

Enligt kapten Liljencrantz rapport sköt Skäggalds besättning 1 kanon skott samt 7 skarpa och 147 lösa karbinskott mot folksamlingen. Samtidigt passade ett par av strejkbrytarna på att avlossa sina revolverar men märkligt nog skadades ingen människa allvarligt.

En kula trängde in i ett hus och rakt igenom en tvättbalja som någon höll på att tvätta i. Kulhålen visades länge upp för besökare på platsen men när husägaren visade upp kulan för poliserna på platsen fick han bara svaret: "Passa dig buse, så att du ej får en du ock!"

Händelserna i Vinbräcka blev mycket uppmärksammade. Arbetarpresen manade de sina till besinning och den borgerliga pressen talade om upplöpp

och uppror och fick ett nytt tillfälle att ondgöra sig över arbetarna och då framförallt de organiserade arbetarna. Men de fick snart än värre händelser att skriva om. En vecka senare - den 12 juli 1908 - sprängde Algot Rosberg, Anton Nilsson och Alfred Stern en dynamitladdning ombord på lump-lenabåten Amalthea i Malmö hamn.

Den konflikt som orsakade dessa händelser slutade så småningom med arbetarnas nederlag. Arbetsgivareföreningen hotade med att lockouta 150.000 man om inte hamnkonflikten upphörde och inför det hotet tvingade LO våren 1909 Transportarbetarförbundet att acceptera arbetsgivareföreningens § 23.

Detta skapade en djup klyfta mellan Transportarbetarförbundet och LO och vid varje LO-kongress i fortsättningen skulle Transport ställa kravet att LO verkade för kollektivavtal som stadgade **medinflytande** eller åtminstone att § 23 ströks. Och i över ett halvt århundrade skulle LO avvisa kravet.

Från överhetens sida var det naturligtvis otänkbart att Vinbräckahändelserna inte skulle leda till rättsligt efterspel mot de demonstrerande arbetarna. Men att åtala någon eller några var mycket svårt. Folkmassan på lastageplatsen hade uppträtt spontant tillsammans och knappast någon av de 100—150 personerna hade mer eller mindre skuld än någon av de

andra i att de blev beskjutna. Där fanns till exempel ingen fackföreningsledare som man skulle kunna göra till syndabock.

Efter omfattande spaning beslöt sig länsman Hyllengren till slut nära ett år senare att åtala ett par personer. Dels finske medborgaren Frans Eskil Tallkvist — den person som blottade sitt bröst inför kapten Liljencrantz när han hotade med sin vapenmakt. Dels nittonåriga Hulda Viktoria Johansson som bodde alldeles invid lastageplatsen i Vinbräcka och som en illvillig ortsbo hade sett kasta lera eller sand eller vad det var för skit på länsmans rygg. Under året som gått sedan Vinbräckahändelsen hade Hulda blivit med barn utan att vara gift, vilket naturligtvis var en svår synd i det schartauanska Bohuslän.

Det som lades de åtalade till last hade knappast någon betydelse för händelseutvecklingen den 4 juli i Vinbräcka. Frans Eskil Tallkvist dömdes till ett år och sex månader, Hulda Viktoria Johansson till åtta månader. Det är svårt att tro att den psykologiska grunden för straffen var andra än att den ene var utländsk medborgare utan fast anställning och som därför betraktades som lösdrivare och att den andra var ogift mor. Huldans nyfödda dotter fick tillbringa större delen av sitt första levnadsår i fängelset i Uddevalla tillsammans med sin mor.

G. Sillén

Det sjöngs till seger

Under stenhuggarelockouten i Bohuslän 1904 fick Kurirens dåvarande redaktör "X-felt" inte bara sköta propagandan i bladet, utan han gjorde också ett antal visor, som sjöngs på arbetaremötena. De förvaras nu i Arbetarörelsens arkiv i Stockholm i förening med annat stridsmaterial.

År nittonhundrafyra, en vårdag varm och skön,
vi »lockades» från bergen och ut på marken grön.
»Nu ska ni få semester», oss åtta bolag bjöd.
De trodde sig oss tvinga att tigga dem om bröd.

På smedjeväggar slogos en del plakater opp,
till splittringen ibland oss man satte allt sitt hopp.
Men splittring blev det icke och hoppet kom på skam,
åt slavkontrakten spottades varhelst de kommo fram.

En krona timman bjöd man för lastningsknog, hå-hå —
och ändå fanns det icke en ärlig själ att få.
Stenhuggare och fiskare, dagsverkare och smed —
de alla sade nio nej, och inte en gick med.

En dag det kom en ångare i Sotefjorden in
och om att få den lastad en förman lad' sig vinn.
Med pojkar och med gubbar han högg i huvudstup',
kapten gick till handa och sålde mången sup.

Men se då kom där tågande stenhuggare i rad —
och lastarena genast på ryggen benen lad',
och ångaren »Diana» till flykten även tog
se'n länsman först fått se att man därombord höll krog.

Men segrarna de stodo på stranden liten stund
och sågo huru ångaren han rände upp på grund.
Och där på vilda Soten han satt — bevar oss.
Han sitter där väl ännu om han ej kommit loss.

O, människa, betänk dig och tag en varning här;
last aldrig in blockerad sten och sätt dig på ett skär,
och sök ej göra lockout och sänd ej ut kontrakt:
Den illa gör, han illa far, så har ett ordspråk sagt.

Där lastades i Pinnevik en kutter eller två,
men dynamit bland stenarna man plötsligt träffa på.
Då blev det liv i lägret, vi skylldes för ett brott,
oaktat ringaste bevis man ej emot oss fått.

Nu sändes ut ett spökskepp, som skulle sprida skräck,
en massa avgrundsandar vi sågo på dess däck.
»Den flygande holländaren», som sagan talat om,
bebådande olycka, till våra kuster kom.

»Lump-Lena» hette vraket, en präm så hemsk och ful,
och till och med den modige blev rädd för slikt ett skjul.
Och våra bygder stöttes med ens ur himlens hägn:
I Bohuslän ej fallit se'n dess en droppe regn.*)

Nu vimla våra kuster av länsmän och polis,
och själva gamle »Svensksund» har svansat på sitt vis.
Men vi på Slätten samlats till tal, musik och sång,
och tacka våra bröder, som hjälpt oss tiden lång.

*) En svår torka rådde hela sommaren och detta föranledde en del småborgare och schartauaner att påstå att det var Guds straff för de stygga stenhuggarnas skull.
Mel. Petter Jönsson

Syndikalismen och stenhuggarna

Det är genom dagspressen bekant, att särskilt Bohusläns stenhuggare, utsetts till försökskaniner, i det tvivelaktiga värvet, att införa en nordisk avkyld syndikalism i vårt land. Det är nämligen att märka, att det franska mönstret ingalunda liknar vad man här i Sverige frambär som syndikalism; den svenska avläggaren är ett ofullgånget foster av ett till rabies ledande ledarehat och en sjuklig skygg antiparlamentarism. Liksom svenska arbetareförbundet förklarade sig skola taga under sina vingars skugga alla de från synden frälsta och rycka dem ur "satans klor" genom att frigöra dem från den "socialistiska fackföreningsrörelsen" söker nu våra hemmasyndikalister frossa i antiparlamentarism och riksdagsjobb för att samla omkring sig de i parlamentarismen fåkunniga.

De krampyttringar som här och där givit sig tillkänna inom vår fackföreningsrörelse, i form av skall mot ledarna och "rörelsens försumpning genom riksdagsjobbet", kunde inte leda till annat än en utbrytning av de mest oroliga elementen, det återstår endast att se, om inte tvinsoten blir den följdriktigaste konsekvensen av överhållningen. Bohusläns stenhuggare ha ju från såväl höger som vänster inom den svenska arbetarrörelsen ansetts vara rörelsens oroligaste element vilka krävde särskild uppmärksamhet, och det har inte alltid varit smickrande, att ha detta epitet, synnerligast som Bohusläns stenpatroner varit och ännu äro bland de krångligaste arbetsgivare Sverige känner.

I radikalernas ögon ha de ofta påkommande självständighetsuttrycken från stenhuggarna emot arbetsgivarnas mera än lovligt ofta upprepade trakasserier, rätt och slätt varit uttrycket för en i Sverige annars okänd revolutionarism, ja även på högerhåll inom vår rörelse har denna revolutionarisms befintlighet varit ett givet faktum, efter vilket man rättat sitt uppträdande gent emot stenhuggarna. Det är otvivelaktigt att denna uppmärksamhet omedelbart verkat psykiskt dödande hos mången och så att säga omedvetet skapat revolutionären med dylika "revolutionärens" ögonblicksuppblossning. Som stora massan av Bohusläns stenhuggare äro nyktra och kalla i sina beräkningar men fasta i sitt

uppträdande då det gäller att försvara sitt människovärde och dess pendant ekonomien. De äro äventyrslystna i så måtto, att striden är välkommen för sin egen skull, deras "matematiska sinne" är kanske väl mycket utvecklat vid behandling av olika tvistemål som uppstå. Detta omdöme gäller i huvudsak **hela** Bohuslän och inte allenast den del från Grebbestad till Lysekil som i över ett 10-tal år haft en stark och mönstergill organisation. Den enda avvikelse, som i detta avseende kan tillämpas på den norra delen av Bohuslän är, att motgången har förorsakat och förorsakar ännu större mansspillet där, än i mellersta delen. Då understödet vid en konflikt icke kunnat utbetalas stadgeenligt, på grund av för små inkomster i förbundskassan, ha avdelningarna i norra delen av länet minskats lika starkt i medlemsnumerär som då större uttaxeringar för strider på andra håll pålagts medlemmarna.

Det är också i denna del av länet, syndikalisterna huvudsakligen göra sina strandhugg och det var från en av dessa platser "hamnarbetaren" från Göteborg John Andersson, erhöill ett mandat att representera stenhuggarna vid syndikalistkongressen i somras. Vi sågo nyligen, huru Andersson fått ett möte å Hälle med norra Bohusläns stenhuggare, att uttala sig till förmån för syndikalismen fastän meddelandet inte alls angav, huru många av norra Bohusläns stenhuggare, som ville vara med om att offra sig på den svenska syndikalismens altare. Krokstrands stenhuggare, som i årtal angivit tonen för norra Bohusläns organiserade stenhuggare, stå säkerligen ännu till huvudsaklig del kvar på den gamla organisationens plattform, deras kända praktiska sinne synes oss vara en borgen för detta antagande

Vi kunna med undantag för den gamla stabila avd. i Ejde, som också övergått till syndikalismen, säga, att syndikalismen i Bohuslän kommer att få experimentera med platser och folk med vilka Stenhuggareförbundet haft svårt att räkna, under kritiska situationer. Och experimentet skall kanske utfalla till förmån för Stenhuggareförbundet. Den dagen man prövat syndikalismens "segrar" i Bohuslän på samma sätt som i Karlstad och Norberg, den dagen finnes inte mycket av

stenhuggareintresse kvar för syndikalismen. Vi känna stenhuggaresynpunkterna tillräckligt, för att fastslå detta som ett faktum.

Man skall då få erfaras, att visserligen Bohusläns stenhuggare äro revolutionära men icke villiga att ge sig ut på vilka strövtåg som helst.

Just som vi nedskrivit dessa rader finna vi en tidningsnotis enligt vilken den Bohuslänske syndikalisthärjaren, John Andersson, till sin publiks häpnad uppenbarade, att "talet om hög- och lågkonjunkturer bara är humbug, som socialdemokraterna föra till togs. Den existerar inte numera **tack vare den maskintekniska utvecklingen(!)** "Soc.-Dem", ur vilken vi hämtat notisen, tillägger medlidsamt: "Herre, förlåt dem!" — fastän den i stället bort meddela tit. A., att bästa sättet för att få bort arbetslöshetens och de låga lönernas förbannelse, logiskt måste bli — upplös fackföreningarna!

I det blinda hatet mot socialdemokraterna antaga vi att denna paradox har applåderats frenetiskt.

Det är visdom som den vegeoterande vardagsmänniskan blir förbluffad inför och skall det vara svensk syndikalistisk visdom, som så manifesterar sig, då står domedagen för syndikalismen närmare än vad syndikalisterna själva tro. Och väl bekommet.

A.T.

Inom den samlade arbetarerörelsen ägnades mycket energi åt att agitera mot varandra. Under slutet av tjugotalet diskuterades en sammanslagning mellan LO och SAC, men planerna förverkligades aldrig.

Förestående stridsartikel, inklusive rubrik, är hämtad från tidningen Stenarbetaren 1910, nr 4. Tryckåret är värt att uppmärksamma. Just 1910 organiserade sig syndikalisterna i SAC (Sveriges arbetares centralorganisation).

Syndikalismen härrör från Frankrike och lägger sin teoretiska tonvikt vid att inte låsa sig i några bestämda organisationsformer, utan snabbt kunna reglera organisationen i förhållande till det rådande läget.

I Sverige förknippades syndikalismen med den ungsocialistiska rörelsen, vilket fick betydelse för SAC's grundande.

SAC vänder sig emot centralstyrningen inom fackföreningsrörelsen och poängterar nödvändigheten av decentralisering. Följande citat är hämtat ur SAC's manifest: "En arbetarrörelse kan icke ledas och dirigeras som en armé på ett slagfält. ...det är icke möjligt för en centralledning att överblicka det (kampfältet),..." "Strejkens karaktär måste vara revolutionär och samhällsomstörtande, den får inte inskränka sig till enbart en de 'korslagda armarnas' strid,..."

Hitlerstenen —

En märklig affär i krigets skugga

Av byggnadsstenindustrin, som på sin tid gav arbete åt många hundra skickliga stenhuggare, återstår nu endast ett par företag med sammanlagt mindre än hundra anställda. Tyvärr har prisutvecklingen medfört att det är billigare att begagna fabrikstillverkade byggelement än natursten. Stenfirmaerna blev därför utan order och tvingades att en efter en lägga ned verksamheten.

Det kan därför vara på sin plats att påminna om en stor beställning av byggnadssten, där priset inte spelade någon roll men som inte kunde fullföljas på grund av att andra världskriget fick en annan utgång än den beställaren tänkt sig. Mindre kvantiteter av den beställda stenen finns fortfarande kvar på olika platser i Sotenäs och Stångenäs och brukar kallas "Hitlersten".

Adolf Hitler hade redan före sitt inträde i politiken drömt om att såsom arkitekt medverka i stora byggnadsverk. Han bodde från 1907 i Wien och levde i misär, sedan han sökt inträde vid Konstakademien, men avvisats. 1913 flyttade han till München och försörjde sig nödtorftigt med tillfälliga arbeten bland annat som affischmålare. Han kom där in i politiken och fortsatte att drömma om storverk.

Sina drömmar som arkitekt trodde sig Hitler kunna förverkliga, sedan han blivit rikskansler 1933 och genom sin hotfulla politik vunnit stora framgångar. Han tänkte sig bygga ut Berlin till världens huvudstad, men skisserade också tillsammans med utvalda arkitekter nya stadsplaner för flera tyska städer. Såsom diktator beslöt han omgestalta München till den nazistiska rörelsens huvudstad och Nürnberg till partidagarnas stad. Även för andra städer uppgjordes vidlyftiga planer i samma anda.

Från början hade Hitler engagerat arkitekten Paul Ludwig Troost för att få sina högtflygande planer förverkligade och efter dennes död 1934 gick uppdraget till den 28-åriga Albert Speer. Redan 1931 hade Speer, som då var nyexaminerad arkitekt, gripits av beundran för Hitler och anslutit sig till det nationalsocialistiska partiet. Bland hans första arkitektuppdrag för par-

tiet kan man nämna ombyggnaden av en partilokal i Berlin och inredning av bostad åt Joseph Goebbels, sedan denne blivit riksinminister.

Hitler fick ögonen på Speers kapacitet, sedan han gjort förslag till dekorationer vid partiets offentliga framträdanden och uppdrog åt Speer att bygga om och möblera rikskanslerbostaden i Berlin. Detta utföll till belåtenhet och Speer fick — som nämnts — efterträda Troost 1934. Vid ett tillfälle förklarade Hitler för Speer att han skulle bygga "för att åt eftervärlden överlämna sin egen tid och dess ande". I sista hand var det endast de monumentala byggnadsverken som skulle erinra om de stora epokerna i historien, sade han.

För hela byggnadsprogrammets genomförande räckte den tyska stenindustrins kapacitet inte till och därför placerades en del stenbeställningar utomlands.

När kriget var ett faktum inlemmades byggnadsprojekten i fredsprogrammet. Vid arméns segerrika och snara hemkomst gällde det att snabbt få ut soldaterna i arbete. Byggnadsarbete ansågs lämpligt bland annat därför att det kunde sysselsätta många människor utan speciell utbildning. För att byggnadsmaterialet skulle finnas tillgängligt, när segern vunnits, måste man även söka sig till andra resurser än sina egna. Det ansågs också nödvändigt att en stor del av materialet var färdigarbetat, innan det levererades till Tyskland för att inte byggnadsarbetena skulle fördröjas i brist på kunniga stenhuggare.

På sommaren 1936 gav Hitler åt Speer det största uppdraget av alla, nämligen att omgestalta Berlin. Han hade själv under många år skisserat på egna idéer, men gav nu Speer order att konkretisera planerna. Grundidéen var att efter rivning av andra byggnader anlägga en 5 km lång och 120 meter bred parkgata, kantad av officiella byggnader med representativ utformning. Gatan skulle avslutas med en stor öppen plats, Adolf Hitler Platz, där han planerade att bygga en kupolhall med en diameter på 250 meter och en yta av 38.000 kvadratmeter med plats för 150.000 personer.

Avsikten med dessa gigantiska byggnadsverk var att överträffa Wien, Paris och Rom. Från dessa städer hade Hitler för övrigt hämtat flera av de idéer som han nu ämnade förverkliga i Berlin. Formellt fick Speer alla nödvändiga befogenheter genom att han i januari 1937 utnämns till Generalbauinspektor för die Reichshauptstadt (GBI). Uppenbarligen kände han sig smickrad och tillfreds med sin roll som Hitlers favoritarkitekt och att han införlivades med dennes personliga umgänge.

I Speers uppdrag ingick också att bygga om Nürnberg för att partidagarna skulle kunna firas med övlig pompa och ståt. Där fanns vid krigsslutet kvar resterna av delvis färdigbyggda anläggningar för arméns och partiets uppmarscher, nämligen Zepelin- och Marsfältet. Det var enorma byggnadsverk och någon hänsyn till kostnader behövde arkitekten inte ta. Av dessa var Marsfältet störst med en yta på 1.050 × 700 m., avsett för krigsmaktens uppvisningar och med plats på läktarna för 160.000 åskådare.

I sydlig riktning från Marsfältet byggdes en 2 km lång och 80 meter bred paradgata, som blev färdig före kriget och fick en beläggning av granitplattor, starka nog att bära tyngden av pansarfordon. Ytan var obearbetad för att soldaterna skulle få fäste för stövlarna när de tog paradsteg.

Vidare planerades i Nürnberg två jättebyggnader, en kongresshall och ett stadion med plats för 400.000 åskådare. Hela Nürnberganläggningen beräknades omfatta byggnader för sammanlagt 700—800 milj. mark och hela området inkl. plats för förläggning av deltagarna hade en yta av 16,5 kvadratkilometer.

I alla dessa byggnadsverk intog naturstenen en dominerande plats, men det var inte fråga om fasadbeklädnad utan man skulle enbart använda så kallad tjocksten, som till stor del var tänkt som bärande element i byggnaderna. Utvändigt skulle det vara huggna ytor, medan polerade ytor var regel invändigt. Totalt räknade man med att cirka 1 miljon kubikmeter natursten skulle åtgå till byggnaderna i Nürnberg.

Eftersom Tyskland sedan gammalt var det största exportlandet för svensk granit, var det naturligt att den svenska stenindustrin sökte få del av de beställningar, som väntades bli placerade utom Tyskland. Det lyckades också några enskilda firmor att få mindre order i mitten av 1930-talet. 1940 sammanförde tyskarna hela upphandlingen till GBI, det vill säga Albert Speer och hans medhjälpare, och under medverkan av svenska staten träffades representanter för GBI och svenska granitfirmor i Stockholm samma år. Ett tioårigt avtal ingicks, vilket innebar årligt köp av sten för 3,3 miljoner kronor. Totalt offererades cirka 22.000 kubikmeter sten, varav cirka 1/3 färdighuggen. I övrigt var det råblock av granit och norsk labrador-

sten i olika dimensioner, många med en vikt av 15—20 ton.

När avtalen var klara delades de beställda kvantiteterna upp på många olika stenfirmor och graniten bröts på olika ställen i Bohuslän, t ex i Hunnebostrand och Ulebergshamn samt på flera orter i södra Sverige, bl a Immeln i Skåne. En del labradorblock kom från Norge och i Hunnebostrand m.fl. platser tillverkades av dessa byggnadssten till Soldatenhalle, en jättebyggnad i Berlin.

Innan en stensort godkändes genomgick den vid Statens Provningsanstalt omfattande prov enligt ett av GBI uppgjort program. Såvitt är känt blev ingen av de provade stensorterna underkänd.

Dessa stora beställningar fick stor

betydelse för sysselsättningen bland stenhuggarna i Sverige. I övrigt förelåg nämligen på grund av krigsförhållandena inga beställningar på byggnadssten, om man bortser från uttagning av block och deras bearbetning till inhemska försvarsanläggningar. Stenfirmorna hade också betingat sig bra priser för dessa beställningar och delbetalningarna inflöt vid överenskommen tid. Även stenhuggarna hade goda förtjänster. Under hela tiden kom ombud från GBI och kontrollerade att stenen lades i lager.

Redan 1943 stod det klart att tyskarna inte kunde fullfölja avtalet. De kunde — tydligen på grund av att krigslyckan vänt — inte ta emot leveranserna i överenskommen takt, det vill säga efter en längsta lagringstid av

6 månader. Ett särskilt lageravtal träffades då, som tillförsäkrade de svenska företagen ersättning för lagerplats och gjorda överinvesteringar i stenbrott med mera.

Större delen av den framtagna stenen var vid det tyska sammanbrottet kvar på lagerplatser hos de svenska stenföretagen och övertogs av en svensk institution, Flyttkapitalbyrån, som inrättades 1945 för förvaltning av utländsk egendom, som fanns i landet vid krigsslutet.

Efter förhandlingar kom man så småningom överens om att sälja den lagrade stenen på auktion, så att mellanhavandet skulle kunna klaras upp. I slutet av 1946 hölls auktioner i Kristianstad, där man sålde i södra Sverige uttagen sten, och i Hunnebostrand där den Bohusläntillverkade stenen

sålades. Därvid återköptes i regel stenen av de företag, som sålt stenen och hade den i lager. Lagringskostnaden gick i avräkning på det pris stenen betingade vid auktionen. Denna affär bidrog till att flera svenska stenhuggeriföretag kunde konsolidera sin ekonomiska ställning efter kriget. Blocken sågades i regel och blev fasad- och gravsten.

Vissa partier av labradorstenen ligger fortfarande kvar på olika platser i Bohuslän beroende på att den var av dålig kvalitet och därför vanskelig att såga och polera.

Hitlerstenen var alltså avsedd till Hitlers skrytbyggen och ej till segermonument, vilket ofta påstås. Hitlers dröm att efterlämna monumentala byggnadsverk gick inte i uppfyllelse. Det blev bara ruiner. Han hade gjort ett litet fel i sina beräkningar. Tredje

riket blev inte — som han trodde — tusen år, knappt tjugo.

En mindre del av den beställda stenen hade hunnit skeppas till Tyskland och var vid sammanbrottet lagrad i Wismar. Den omhändertogs av ryssarna och ingår nu i segermonumentet i Öst-Berlin.

Beställaren av Hitlerstenen, Albert Speer, blev under kriget rustningsminister och dömdes vid Nürnbergrättegången till 20 års fängelse för krigsförbrytelser. Genom de stora stenbeställningarna gav han dock den svenska byggnadsstenindustrin en frist, innan det blev dags att helt lägga ned driften. Man beräknar att upp emot 500 stenhuggare hade arbete med hans beställningar.

Å. G. Forsström

Utgiven Uddevalla 1978